

ANÀLISI DE LA SITUACIÓ SOCIAL A PATERNA (1920-1923)

INTRODUCCIÓ

La motivació per a dur a terme aquesta investigació va ser profunditzar en el coneixement del període de crisi general i de forta conflictivitat social que tingué lloc entre 1914 i 1923, període conegut com la *Crisi de la Restauració*. Però per a poder conèixer en major profunditat la situació social i política d'aqueixos anys, vaig escollir com a unitat d'anàlisi la població de Paterna, i una escala temporal concreta i reduïda, en certa mesura inspirat en la micro-història: el període comprés entre 1920 i 1923, anys de forta conflictivitat social. D'eixa forma, emprant les paraules de Levi en la definició de la micro-història, “*se busca una escala reducida como un laboratorio, para devenir al problema general*” (Bertrán, García i Espino, 1993: 17-18).

Així, l'objectiu d'aquest estudi és analitzar la situació social a Paterna en el període comprés entre 1920 i 1923.

La investigació s'ha dut a terme des d'una perspectiva antropològica, malgrat que per la peculiaritat de l'escala temporal d'anàlisi no s'ha pogut fer ús de la tècnica representativa de l'antropologia social, l'observació participant, per la qual cosa s'ha estudiat el passat amb fonts històriques. Per tant, aquest treball podem considerar-lo com un estudi d'antropologia històrica, la qual, segons Martha Bechis:

La Antropología Histórica es la antropología de lo que el antropólogo no puede ya presenciar en vivo. Es sobre lo que ya ocurrió en términos sociales y culturales, lo que se estudia mediante documentos, restos materiales in situ y en museos, relatos de vida de cautivos, refugiados, viajeros, misioneros y relatos que subsisten entre los actores de actuales de las culturas y sociedades actuales (2009: 5).

Ara bé, malgrat que aquesta investigació s'ha dut a terme des d'una perspectiva antropològica, en què s'analitza –o millor dit, es duu a terme una anàlisi aproximativa–, la situació social i política d'aqueixos anys a Paterna, no s'ha inclòs en l'anàlisi tots els aspectes de la societat d'aquella època. De fet, sóc conscient que alguns aspectes força importants a Paterna en el període analitzat, com la importància del campament militar en la vida social o les repercussions de la Guerra del Marroc, han quedat al marge i no han estat tractats en el nostre estudi.

L'obtenció de les dades s'ha basat necessàriament en fonts documentals escrites: la premsa i la documentació administrativa (actes dels plenaries municipals) han estat les fonts primàries bàsiques d'aquesta investigació, les quals s'han complementat amb la novel·la *Historia de un vencido*, de Ricardo de Val.

Aquesta novel·la està ambientada a Paterna, en dues esferes temporals: en el present del seu protagonista–narrador, en 1941; i en els primer anys de la dècada dels vint, quan al llarg del relat el protagonista li va relatant al seu amic llurs records del poble, en què va passar l'adolescència. Al llarg de la novel·la, Ricardo de Val ens dibuixa un quadre de la vida social i dels costums de la població, i ens relata successos que va viure quan era adolescent.

Mentre cercava informació documental de Paterna d'aqueixos anys –actes municipals i premsa valenciana–, vaig comprovar com els espais de sociabilitat, com també la majoria de fets i situacions narrades per Ricardo de Val, havien estat reals. Aquest fet li conferia veracitat a les dades etnogràfiques i històriques que ens aporta la novel·la, la qual ha esdevingut una font primària d'informació.

També s'ha fet ús de fonts secundaries. Per una banda s'ha emprat el “Registre Industrial 1923-1924”, publicat a la revista *El Testar de Paterna*, en el qual Paco

Guzmán fa una dissecció dels oficis, professions i indústries que hi havia a Paterna en aquell moment, indicant el nom de la persona, l'ofici i llur direcció. Hem emprat aquestes dades per a analitzar l'activitat econòmica en aquesta població de l'Horta a principis dels anys vint.

Altra font secundària emprada ha estat la *Topografía Médica de Burjasot*, la qual va ser realitzada en 1920 pel metge Arturo Cervellera. Malgrat que la població estudiada no és Paterna, sinó Burjassot, en alguns casos, les dades i els diagnòstics que aporta ens permeten extrapolar-los per al nostre cas; de fet, si tenim en compte la proximitat d'ambdues poblacions, la situació que descriu Cervellera de Burjassot, en molts aspectes seria bastant semblant a la de Paterna.

Per últim, altres fonts secundàries, com les obres *Història del País Valencià* i *Historia de Valencia*, o les pàgines dedicades a Paterna en la *Geografía General del Reino de Valencia*, ens han permès contextualitzar el nostre objecte d'estudi.

Per tant, el gruix de dades que ens han permès elaborar aquest estudi han estat obtingudes a partir de la combinació de les actes dels plenaries (des de l'acta del 05/01/1920 fins a la del 25/12/1922), de la premsa històrica –*Diario de Valencia, El Corresponsal de Valencia, El Pueblo, Las Provincias*– del període analitzat, de la novel·la *Historia de un vencido* i del “Registre Industrial de Paterna 1923-1924”.

Una vegada finalitzat aquest treball, el primer que he dut a terme des d'una perspectiva antropològica-històrica, que en certa mesura també es podria considerar com a micro-història, en què s'ha reduït l'escala de l'observació a un punt concret per a poder estudiar un problema general, he après que a partir de l'estudi d'un cas d'observació podem comprendre millor eixe problema general que volem conèixer.

1. CONTEXTS

1.1. CONTEXTUALITZACIÓ SOCIOPOLÍTICA

A nivell nacional, a grans trets, el sistema polític de la Restauració es basava en l'existència de dos grans partits, el *conservador* i el *liberal*, que malgrat coincidir ideològicament en llurs aspectes fonamentals, com la defensa de la monarquia, la constitució, la propietat privada, el capitalisme o el liberalisme, es diferenciaven en què els conservadors eren més proclius a l'immobilisme i a la defensa de l'ordre social, i es trobaven més propers a l'Església, i els liberals defensaven una reforma progressista i laica. En ambdós casos es tractava de partits formats per elits econòmiques i per classes mitjanes acomodades.

Per assegurar el *torn*, quan el partit que estava en el govern patia una crisi política i perdia la confiança en les Corts, el Rei cridava al líder de la força de l'oposició per a formar govern. Aleshores es convocaven eleccions amb l'objectiu de tenir una majoria parlamentària per a exercir el poder de manera estable; llavors, la manipulació electoral i el caciquisme feien acte de presència. De fet, aquesta alternança en el poder solament era possible per aquest sistema electoral corrupte, en què es compraven vots, es falsificaven actes i s'empraven pràctiques coercitives sobre l'electorat aprofitant la influència i el poder sobre la població dels cacics locals. Es feien tota mena de trampes per a adulterar els resultats electorals a fi d'aconseguir l'elecció del *candidat*, entre les quals cal destacar la falsificació dels censos, on s'impedia votar a persones, fins i tot, s'incloïa a morts en el cens.

Per altra banda, a les darreries del segle XIX i principis del XX, les condicions laborals eren força dolentes. La legislació laboral començà a prendre forma en 1900. De fet, com a conseqüència de la pressió sindical, la *Ley de protección de la Mujer y el Niño*, promulgada pel govern en 1900, establia que la jornada laboral dels menors de catorze anys no podia superar les 6 hores, la qual mai havia de ser en horari nocturn, i la dels menors de setze anys no podia superar les 9 hores. Mentre que a les dones, quan tenien un part, no devien treballar fins tres setmanes després d'haver donat a llum. En el cas dels adults, la petició de la jornada laboral de 8 hores va ser desestimada. Tal com recull Furió, en 1904 es va acordar el diumenge com a dia de descans; en 1909 es va aprovar un llei de vagues; en 1912 es va prohibir el treballar nocturn de la dona; i en 1919 s'establia la jornada laboral de huit hores (1999: 176).

El treball es caracteritzava per la quasi total absència de mesures de seguretat i higiene, com la poca garantia en la conservació del lloc de treball, atesa la facilitat amb què l'obrer podia ser acomiadat. Però a més a més, hi havia moltes circumstàncies estructurals que impedièn llur continuïtat de manera regular, i el dia que no es treballava no es cobrava. Aquesta inestabilitat del salari era deguda a les freqüents malalties, crisis estructurals o particulars de l'ofici, la disminució de la demanda o la introducció de maquinària (Furió, 1999: 541). Tampoc oblidar l'estacionalitat d'alguns treballs, com la que havien de patir els jornalers agrícoles.

A més a més, a banda de les condicions laborals, cal afegir la dificultat a l'accés de l'educació per a les classes populars. Per a poder fer-nos una idea, el 1910 el 68'55 de la població valenciana era analfabeta (Furió, 1999: 534). Cervellera, en la seua *Topografía Médica* assenyala que en 1920 gran part de la població de Burjassot era analfabeta: “*No son muy aficionados al estudio, y buena prueba de ello es la existencia de 2.107*

analfabetos y el número escaso de estudiantes y de títulos académicos que pueden ostentar los hijos de esta población” (1923: 125-126).

Els orígens del moviment obrer a València es remunten a les acaballes del segle XX, moment en què s’havia consolidat el mode de producció capitalista i la industrialització de la societat, context en el qual apareix el proletariat, i la relació salarial marca una separació abismal entre el patró i l’obrer (Furió, 1999: 555).

Per a defensar els seus drets, els obrers començaren a organitzar-se. Va ser a partir de l’aprovació de la Llei d’Associacions en 1880 quan començaren a proliferar les societats obreres. A València, l’expansió d’aquestes societats tingué un aliat inestimable en el republicanisme local, el blasquisme. A més a més, a les acaballes del segle XIX el socialisme també començava a tenir una relativa, però creixent, implantació a València. Així, cap a 1900 hi havia legalitzades més de 150 societats obreres (Furió, 1999: 537).

El blasquisme no era un partit obrer, però emprava un llenguatge que calava fàcilment en les masses, i en València captà en exclusiva els vots de les classes populars, les quals veien en la República la solució als seus problemes. Tenia el seu propi diari, *El Pueblo*, al voltant del qual girava tota la maquinària d’un partit que mantenia una postura de republicanisme intransigent, i des del qual llançava campanyes d’agitació anticlerical, antibèl·lica i antigovernamental (Furió, 1999: 556). Així, l’adhesió massiva dels treballadors a aquest moviment polític i populista, va propiciar que, des de les acaballes del segle XIX fins a 1933, el partit de Blasco Ibáñez esdevinguera hegemònic a la ciutat de València.

L’esclat de la Primera Guerra Mundial (1914-1917) va provocar la contracció del comerç, per la qual cosa molts obrers es van quedar sense treball, i es va produir l’increment dels preus dels productes bàsics, però no obstant això, els salaris no

augmentaren. Una vegada acabà la guerra, la situació no va millorar, sinó més aviat va empitjorar, fet que podem apreciar si comparem el valor dels jornals en 1915 i 1920, i el cost de les despeses mínimes diàries per als mateixos anys:

el jornal mitjà d'un bracer agrícola voltava a València entorn de les tres pessetes el 1915 i de les cinc el 1920 [...] mentre que les despeses mínimes diàries d'una família de quatre membres han estat calculades per als mateixos anys en 3'33 i 6'41 pessetes respectivament, si contemplem només les despeses d'alimentació –amb una dieta pobra i desequilibrada basada en el pa, l'arròs, les creïlles, el bacallà i els embotits–, i en 5 i 10'45, si hi incloem també les despeses generals, amb el lloguer de la casa i la roba de vestir (Furió, 1995: 558).

Així, el malestar generalitzat per aquesta situació va ser el punt de partida dels conflictes d'aqueixos anys. D'eixa forma, l'empitjorament de les condicions de vida de les classes populars, que eren la majoria de la població, propiciaren un augment de la conflictivitat social, i es van succeir les manifestacions, les quals sovint desembocaven en actes violents. La resposta de la Guàrdia Civil a les protestes obreres i al sindicalisme lliure era enèrgica i contundent. Els atemptats i les dures repressions esdevingueren el pa de cada dia.

A València, les majors cotes de violència, amb assassinats de patrons i de sindicalistes, tingueren lloc el 1920. Des de les institucions sindicals, vinculades a la CNT, es dugué a terme un pistolerisme "*gansteril*" que actuava de forma semblant als pistolers contractats per la patronal (Furió, 1999: 546). Així, per exemple, el 26 d'agost de 1920, Miguel Peris, l'alcalde de Catarroja fou assassinat en el tramvia per un desconegut que li disparà a boca de canó, mentre dormia en llur seient (valenpedia.lasprovincias.es). Però l'assassinat de major ressò fou el del president del govern Eduardo Dato en 1921.

Foren anys de convulsions, on el fantasma de la revolució que anunciava Marx surava en l'ambient, cosa que va desembocar en el colp d'estat de Primo de Rivera (Furió, 1999: 557). El pronunciament militar tingué lloc el 13 de setembre de 1923, i va ser ben acollit per la burgesia valenciana, la qual veia a un govern militar com l'única forma de frenar l'activisme dels inconformistes (548).

1.2. PATERNA: 1850-1920

A mitjan segle XIX es va iniciar el procés d'urbanització de València, el qual es caracteritzava per un creixement més elevat de la ciutat que del seu entorn. València va passar de tindre vora 100.000 habitants en 1860, a 211.800 en 1900. Aquest fort creixement demogràfic va influir en l'expansió de la ciutat més enllà del recinte emmurallat, de fet es va produir l'annexió d'alguns nuclis de la rodalia, els quals van ser incorporats a la capital entre 1870 i 1900 (Furió, 1995: 533). Aquest enlairament urbà es va sustentar en una potent corrent immigratòria (Furió, 1999: 431-432).

Però no solament va créixer la capital, sinó que els pobles de l'Horta també van créixer. Així, en el cas de Paterna, si en 1860 tenia 2.486 habitants, en 1877 la població havia augmentat fins a 3.060 habitants. En les dècades següents el nombre de pobladors continua augmentant: en 1900 en tenia 3.353; en 1910, 3.800 (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 2005), xifra que tingué un considerable increment en la segona dècada del segle XX, amb els 4.674 habitants de 1920. Aquest relatiu, però constant, increment demogràfic va ser conseqüència de la corrent immigratòria.

En una sèrie d'aquests pobles de la rodalia de València, en què les condicions del terreny ho possibilitaven, com era el cas de Benimàmet, Paterna, Burjassot o Godella,

entre d'altres, des de finals del segle XVIII començaren a formar-se assentaments de coves¹, assentaments que proliferaren en la segona meitat del segle XIX i en les primeres dècades del XX, perquè, tal com apunta Furió, “l'escassetat d'habitatges comportà l'alça dels preus i també dels lloguers, que arribaren a doblar-se en els primers decennis del segle XX” (1995: 558). Així, l'excavació d'una cova resultava més barat, per la qual cosa proliferaren les coves, que esdevingueren la residència de les famílies amb menys recursos econòmics, les quals eren excavades pels mateixos inquilins amb pic i pala, amb la col·laboració de veïns i familiars. Tal com assenyala Teodor Llorente:

Esta manera de vivir bajo tierra parece resto de antiquísima usanza, pero no es así. En nuestros tiempos es cuando se ha extendido. A principios de siglo había en Burjasot, Benimámet y Paterna algunas pocas covetes, que llamaban mucho la atención de los habitantes de la ciudad, cuando visitaban aquellos pueblos. De pocos años a esta parte se han construido muchísimas en ellos y en los otros ya mencionados (Llorente, 1999: 53).

El document més antic de vivendes excavades a Paterna es remunta a l'any 1824, quan apareixen documentades 38 coves; el número d'aquestes construccions havia augmentat a 169 en trenta anys, en les quals vivien 766 persones, i en 1885 n'hi havien 250, les quals eren la residència de 1.010 persones. En les dècades següents, com a conseqüència de la corrent immigratòria, però també de l'existència de fills de jornalers locals que, quan es casaven, per no disposar de suficients recursos econòmics per a

¹ Les vivendes excavades solament són possibles en aquells llocs on els terrenys estan formats per materials fàcils d'excavar, com en cas d'una sèrie de pobles de l'Horta, en què l'alternança de capes dures i tolles ha possibilitat llur implantació, al proporcionar les primeres consistència per a fer de sostre, i les segones facilitats per a l'excavació.

bastir-se una vivenda superficial, optaven per un recurs més assequible al seu abast: l'excavació d'una cova. Així, en 1910 n'hi havia 298, en les quals residien 1.286 ànimes, i en solament deu anys, el número de coves augmentà fins a 365, en què vivien 1.504 persones, fet que denota la forta corrent immigratòria d'aqueixa dècada.

Les vivendes excavades no es trobaven escampades pel territori de Paterna de manera aïllada, sinó que formaven agrupacions, les quals conformaren diversos barris de coves, a saber: del Batà, del Palau, de la Torre, de Godella, d'Alborgí, de la Mina i del Camí Arrendat. Hi havia dues tipologies de coves: les *afrontades* i les *enclotades*. Les afrontades s'excavaven aprofitant desnivells del terreny i es disposaven en paral·lel formant un carrer. Mentre que en el cas de les enclotades, en primer lloc s'excavava un clot, des del qual més tard s'excavaven diverses coves. El clot esdevenia l'espai comú, al qual s'accedia a través d'una rampa o escaleta que descendia des del nivell de terra.

Les coves dels pobles de la rodalia de València, de doble crugia, tenien una distribució força semblant a la de les cases superficials d'una o de dues mans dels llauradors, de fet eren una imitació d'aquestes (Bohigues, 1983).

Per altra banda, per a fer-nos una idea de quina era la situació de les classes populars a Paterna a les darreries del segle XIX, podem veure una acta municipal de 1881, la qual ens dibuixa el panorama social del poble, i les conseqüències de l'estacionalitat dels jornalers agrícoles, que eren la majoria de la població:

si esta población cuenta con tres mil ciento y tres habitantes, hay que tener en cuenta, que tiene más de trescientas cuevas o chozas en las cuales viven cuatrocientas setenta y dos habitantes; que las dos terceras partes son mendigos, y la otra jornaleros puros que las tres épocas del año no tienen trabajo.

Que los mil quinientos noventa y uno habitantes que biben en el casco de la población sus cabezas de familia la cuarta parte son jornaleros; hay otra parte de

colonos que cultivan seis u ocho hanegadas de tierra que apenas pueden comer TORTAS DE MAIZ, PATATAS Y CEBOLLAS, y las otra dos cuartas partes que son los que biben algún tanto desaogados (Acta municipal, 10/01/1881; citat per Alfonso, 1977: 143-144).

Per altra banda, resulta impossible comprendre el creixement urbà de València i la seua extensió metropolitana sense canalitzar la xarxa de comunicacions que es va estendre al seu voltant. En aquest procés de desenvolupament urbà i metropolità, el ferrocarril, tant de via ampla com d'estreta, tingué un paper fonamental (Furió, 1999: 531), el qual va contribuir a popularitzar alguns dels pobles de l'Horta com a zones d'estiueig, com Burjassot, Godella o Paterna. Així, el 6 de juny de 1888 fou inaugurat el tram València-Paterna de la línia de ferrocarril València-Llíria (Martínez Aloy, 1920: 101). Amb aquesta línia es passava d'una comunicació arcaica amb tartana, a l'era del ferrocarril, però de totes formes, la tartana va continuar funcionant fins ben entrat el segle XX.

Així, des de la darrera del segle XIX, però sobretot en les primeres dècades del segle XX, moltes famílies benestants de València començaren a bastir-se xalets en poblacions de l'Horta com Paterna, Godella o Burjassot per a estiuejar. A poc a poc anaren formant-se zones de segones residències i aquests pobles esdevingueren en nuclis d'estiueig de la burgesia del cap i casal.

D'eixa forma, Paterna arribà a 1920 amb més de 4.000 habitants. Segons recull Martínez Aloy en *Geografía General del Reino de Valencia*: “Villa de 4,373 habitantes y 1024 casas, incluyendo algunos centenares de domicilios que se han levantado en los barrios de las Cuevas de Alborchí, de la Mina y del Batan” (1920: 994). D'aquesta manera descriu la població:

El aspecto panorámico de la villa es muy agradable porque se halla emplazada junta á un cerro y baña sus pies la acequia de Montcada, casi siempre caudalosa.

Corresponde á la impresión externa el interior de la población, cuyas calles limpias y provistas de aceras ofrecen casuchones más o menos viejos pero puramente blanqueados, y hotelitos de recreo, coquetones y aun lujosos. Abundan estos en los barrios modernos y aquellos en el núcleo de la población morisca, donde surgen á cada paso huellas de la expulsada casta (995).

Carrers nets i amb voreres, fet que contrasta amb la descripció que va fer Cervellera de la veïna Burjassot:

El paso de las calles y plazas es el natural del terreno, que, aunque firme, se desgasta mucho por el continuo tránsito de carros. En algunos trozos, especialmente los que ocupa la parte de población más antigua, que es también la más baja y sobre todo en invierno en que son más abundantes las lluvias, se hace el paso imposible (1923: 72).

Tampoc podem oblidar-nos del campament militar, per la repercussió que tingué en la vida social patenera en aquells temps. Martínez Aloy el descriu de la següent manera:

El campamento militar, frente al cual vienen construyendo los paisanos una deliciosa población, de chalets, y el cerro donde se hallan los dos cuarteles, una para infantes y otro para la artillería, los dos grupos de pabellones, el campo de maniobras con su correspondiente espaldón y galería abierta para ejercicios de tiro, los polvorines y almacenes de cartuchos, y por último la estación radiotelegráfica de gran alcance... (1920: 1007).

2. TREBALL I CONDICIONS DE VIDA

2.1. L'ACTIVITAT ECONÒMICA A PATERNA

Paco Guzmán en *Registre Industrial de Paterna 1923-1924* fa una detallada dissecció dels oficis i activitats professionals i industrials que hi havia a Paterna en aqueixos moments. Si ens guiem per les dades que ens ofereix aquest cens, podem apreciar com un ofici força important en aquella època era el de carreter: 59 de les persones censades en el registre, el 22'6% del total, es guanyaven la vida amb aquest ofici, el qual tingué molta importància fins a la implantació dels vehicles a motor. Francesc Llop assenyala que els *ordinaris* es dedicaven relacionar els pobles d'una rodalia amb el centre comarcal o comercial, com era el cas de les viles de l'Horta amb València. Per a distàncies curtes el viatge podia ser diari, o fins i tot anaven i tornaven en un dia. Els més importants empraven galeres tancades, que estaven preparades de manera exclusiva per al transport de caixes, sacs i altres tipus de mercaderies. Però la majoria, utilitzaven tartanes, que a més de les mercaderies, també podien transportar persones (Llop, 1985).

Pel que fa als establiments comercials que llavors hi havia a Paterna, en el *Registre Industrial de 1923-1924* ens apareixen, a saber: catorze carnisseries; vint botigues, a més de dues més de farina i cereal; deu carboneries –botigues de carbó–, huit tavernes-bodegues, i una taverna; una peixateria; quatre cafès, tres d'ells econòmics; un forn de pa i una pastisseria; tres drogueries; quatre sabateries i una espadenyeria; tres tendes de robes; i dues ferreteries.

També hi trobem persones que es guanyaven la vida amb activitats artesanals, com cinc fusters, sis ebenistes, un sastre o tres ferrers. També ens apareixen oficis tradicionals

avui desapareguts, com un ganiveter; un traginer; dos manyans; un boter; un constructor de carros; un ferroveller; un adobador; un llenyater; o un cabestres.

En el registre industrial també ens trobem amb la presència de set barbers-perruquers. Cal fer una breu parada per a explicar un poc sobre aquest ofici, atesa la importància que tenien els barbers en la societat tradicional, no debades, com assenyala Francesc Llop, a banda de fer el servei d'afaitada i retallada dels cabells, desplegaven una funció social força important en aquella societat, atés que la *barberia* era “un lloc de reunió masculina, centre d'informació i difusió de notícies, i també lloc de debat i de formació política”. El barbers no sempre tenien un establiment propi, sino que sovint el seu lloc de treball es trobava al bell mig d'un espai públic, i consistia en una simple cadira. (Llop, 1985: 247). Sembla que és el cas dels barbers de Paterna, de fet, el registre industrial ens mostra a les persones que es dediquen a aquest ofici i la seua direcció, però en aquesta direcció no s'està fent menció de ser un establiment, com és el cas de les botigues, carnisseries o tavernes-bodegues que apareixen en el cens. Per tant, és possible que els barbers dugueren a terme el seu treball a l'aire lliure, però amb les dades que ens ofereix el cens d'oficis tampoc ho podem afirmar.

En el cens industrial també ens trobem amb la presència de persones que es guanyaven la vida amb treballs ambulants. Segons explica Francesc Llop en *Temes d'Etnografia Valenciana*, aquests eren venedors que anaven, unes vegades a soles, altres amb la dona o amb algun fill, caminant d'un lloc a una altre. Es tractava d'un xicotet negoci i eren força importants per a la societat tradicional, perquè aportaven o reparaven productes necessaris per a la vida quotidiana. Aquest productes venuts, generalment eren d'origen animal o vegetal, però també venien complements per a la casa, la roba, el cos o la faena (Llop, 1985: 201-203). Respecte a treballs de venda ambulant, en el registre industrial trobem la presència de sis persones dedicades a la venda ambulant d'aus i cacera; una a

la venta ambulat de quincalla; una a la venta ambulat de peix fresc; i una altra de venta ambulat de teixits.

Per altra banda, cal destacar que de les 260 persones censades en el registre, 26 són dones, el 10% del total. En la major part dels casos es tracta de comerços: quatre botigues, una pescateria, una sabateria, una espardenyeria, una taverna, dues tendes de robes, un magatzem de creïlles o una magatzemista de fruites. En altres casos es tracta d'empreses ambulants: quatre d'elles es dedicaven a la venta ambulat d'aus i cacera, i una a la de quincalla, a la de peix fresc i al teixit. També ens crida l'atenció la presència de tres carreteres.

Després d'haver analitzat els diferents oficis i professions que hem trobat en el *Registre Industrial 1923-1924*, cal fer esment que en aquest registre no es troben tots els treballadors i les treballadores que hi havia a Paterna en aqueix moment, sinó solament aquelles persones que són empresàries o tenen un ofici, amb la qual cosa la majoria de la població treballadora no apareix en el cens. És el cas dels assalariats, com els jornalers agrícoles, els obrers industrials o els paletes, els quals, malgrat no disposar de dades, eren la majoria social.

Així, en el cas de les dones, n'eren moltes que treballaven i no apareixen censades en aquest registre: en aquella època, a Paterna hi havia moltes dones treballaven en activitats com encaixar en magatzems de ceba, servir en cases de famílies benestants, la recol·lecció de garrofes, la verema, o en tallers de modistes. Però a més a més, la dona no solament treballava fora de casa, sinó que s'havia d'encarregar, de manera exclusiva, de les tasques domèstiques i de criar als fills, i en molts casos, als majors.

Altra categoria laboral que no apareix enregistrada en el registre industrial són els funcionaris de l'administració. Gràcies a les actes dels plenaries municipals sabem de la

presència de diversos tipus de treballs públics: agutzil, metges titulars, agutzil cobrador d'aigües sobrants, conserge de l'escorxador, policia municipal, encarregat de la maquinària municipal, director del rellotge públic, comadrona, peó de camins, conserge del cementiri, encarregat de la neteja d'abeuradors i llavadors, guarda municipal de camps, vigilant nocturn (el *sereno*), etc.

Per últim, tampoc podem oblidar la gent que es desplaçaria diàriament a València a treballar. Cervellera assenyala que moltes persones de Burjassot “*se trasladan diariamente a la capital con objeto de ganarse el sustento, dedicándose a las más variadas ocupaciones*” (1923: 12). En el nostre cas, malgrat no disposar de dades, suposem que hi hauria gent de Paterna que es desplaçaria a la capital per a guanyar-se la vida.

2.2. CONDICIONS DE TREBALL I NIVELL DE VIDA

L'esclafit de la Primera Guerra Mundial va generar una reducció del tràfic comercial, per la qual cosa molts obrers es van quedar sense treball, i es va produir l'increment dels preus dels productes bàsics, però els salaris no augmentaren (Furió, 1999: 557).

El *Registre Industrial 1923-1924*, malgrat que ens aporta una valuósíssima informació, no ens indica els emoluments que rebien per dur a terme els diversos oficis. Per a fer-nos una idea aproximada de les quantitats econòmiques que les persones podrien rebre pel seu treball, cal anar a la *Topografia Médica de Burjasot*, en la qual Cervellera ens ofereix el valor dels sous i jornals de diverses activitats en 1921. Els salaris de les categories laborals que es recullen en aquest estudi són les següents: el jornal d'un empleat de comerç estava en 7 pessetes; el dels tramviaris en 6 pessetes; el dels metal·lúrgics en 10 pessetes; el dels paletes oficials i el dels paletes peons en 10 i 7'75

pessetes respectivament; el dels picapedrers en 10 pessetes; el dels obrers del camp en 5'50 pessetes; les teixidores guanyaven 3 pessetes; i les ajudants de neteja cobraven 0'50 pessetes per hora (Cervellera, 1923: 132). Veiem com els obrers agrícoles rebien uns jornals inferiors als d'altres treballs. Però els emoluments més baixos eren els de les dones. Segons indica Antoni Furió, “el jornal mitjà d'un bracer agrícola voltava a València entorn de les tres pessetes el 1915 i de les cinc el 1920...”, quantitat que ve a coincidir en la que recull Cervellera en el cas dels jornalers agrícoles (1995: 558).

Per altra banda, també cal destacar que si ens guiem per les dades del registre, dels 260 treballadors censats que apareixen, solament 14 comprenien a persones residents en les coves, les quals solament representaven un 5'3% del cens. Aquest escàs percentatge de població covera en el registre d'oficis ens està indicant que la immensa majoria dels covers de Paterna eren jornalers agrícoles, que no solament tenien un jornal inferior al d'altres treballs i oficis, com hem pogut veure en el paràgraf anterior, sinó que estaven sotmesos a l'estacionalitat, perquè llur treball al camp era temporal, per la qual cosa la resta de l'any havien de fer faenes de subsistència: anar a per caragols, fer llenya, caçar, etc. Una notícia de 1925 corroborà aquest fet: “*Los hijos [hijos] de Paterna, que por razones de la vida habitan en las cuevas [...] la inmensa mayoría quizá, [son] pobres jornaleros...*” (La Correspondencia, 03/11/1925).

Si escorcollem les actes dels plenaries de l'Ajuntament de Paterna podem veure les quantitats econòmiques que es pagava als diferents operaris municipals per dur a terme el seu treball. No farem un registre exhaustiu, si no que ens limitarem a mostrar alguns exemples per a veure els emoluments que rebien:

Novena y tres pesetas a José Lairón Ribelles, por los jornales como Conserje del Cementerio municipal, desde el día 12 de Octubre de 1920 al 12 de Enero último, correspondientes al ejercicio del año anterior (Sessió ordinària, 23/05/1921).

se abonen al Alguacil Pascual Ballester con cargo al capítulo de imprevistos veinte y cinco pesetas por el trimestre comprendido de 22 de Noviembre último al 22 del mes actual; a Vicente Benlloch Taberner alguacil cobrador de aguas sobrantes ciento cinco pesetas por su labor del mes de Enero último y a Ildefonso Martínez cuarenta y dos pesetas cuatrocientos céntimos por jornales como encargado del Pozo de las Eras en dicho mes de Enero, con cargo al expresado Capítulo de Imprevistos (Sessió ordinària, 12/02/1921).

Cincuenta y dos pesetas cincuenta céntimos a Ildefonso Martínez por jornales como encargado del Pozo de los Eras en el mes de Febrero último; Ciento cinco pesetas á Vicente Benlloch taberner por igual concepto como alguacil cobrador de las aguas sobrantes del depósito y cuarenta y cinco pesetas a Manuel Mortes Abil por jornales como Conserje del Cementerio desde el día 13 de Enero a 28 de Febrero último (Sessió ordinària, 14/03/1921).

Així, malgrat la gran quantitat d'hores que es treballava cada dia², els jornals donaven per a poc i amb prou faenes hi havia per a cobrir les necessitats bàsiques. D'eixa forma, l'alimentació de les famílies era escassa i pobra. Predominava el consum de fruites i verdures, que sovint s'acompanyaven amb saladures, i la carn es menjava en comptades ocasions (Furió, 1999). Segons recull el Cervellera, allà per 1920 es realitzava un gran consum d'hortalisses i llegums, pel seu menor cost. Generalment es feien tres menjars: desdejuni, dinar i sopar (1923: 133). Entre els productes vegetals que es consumien, destacava el blat, l'arròs, les creïlles, les cebes, els cigrons, les tomates, els pimentons, les cols i les faves. El pa i la llet també eren força abundants en llur dieta, com també els ous, l'oli, el bacallà, les sardines, la tonyina o el sucre. El peix es consumia en una quantitat poc regular, pel seu preu més elevat. Quant a les begudes alcohòliques, a excepció del vi, el seu consum era escàs (133-134).

² A Espanya, fins a 1913 no es va aconseguir instaurar l'anomenada "Setmana anglesa", mentre que l'establiment legal de la jornada laboral de 8 hores es va produir en 1919.

Taula 1. Preu d'alguns articles bàsics en 1921

	1921 En pessetes
Farina de blat	0'75 a 1 kg
Pa de blat	0'75 a 0'90 kg
Carn de vedell	3'60 kg
Carn de vedella	5'75 kg
Gallina i pollastre	8 kg
Carn fresca de porc	6 kg
Cansalada	3'25
Bacallà	2'80 kg
Tonyina	8 kg
Sardines	0'90 dotzena
Peix selecte	6 a 8 kg
Peix corrent	4 kg
Arròs	0'80 a 1 kg
Creïlles	0'30 a 0'40 kg
Cigrons	2 kg
Mongetes	0'50 a 0'75 kg
Llegums i hortalisses	0'30 a 0'40 kg
Ous	3 a 4 dotzena
Llet	0'60 litre
Oli	2 a 3 litre
Vi	0'50 a 0'75 litre
Sucre	1'50 a 2 kg
Carbó	0'30 a 0'40 kg
Sabó	1'80 kg

Font: Cervellera, 1923: 132

Després de veure els preus dels productes bàsics que apareixen en la *Taula 1*, anem a imaginar-nos a una família de classe humil, en què el pare era un jornal·ler agrícola i per tant llur jornal estava entre 5 i 5'5 pessetes; anem a imaginar que la família estava formada per l'home i la dona, i tres fills (en aquella època segurament en serien més). Amb els preus dels productes bàsics que apareixen a la taula, solament la compra de tres pans, d'un quilogram d'arròs, d'un quilogram de mongetes i d'un litre de llet suposarien un cost de 4'85 pessetes, pràcticament tot el jornal del pare. Òbviament, en les famílies de les classes populars, per a poder subsistir les dones estaven obligades a treballar, com també els fills, els quals, ben prompte, amb solament 7 o 8 anys s'incorporaven al món laboral. No obstant açò, observant els preus dels productes més bàsics com els dels jornals dels jornal·lers agrícoles –entre 5 i 5'5 pessetes–, com el de les teixidores –3 pessetes–, ni tan sols amb la contribució laboral de tota la família, deixarien de tenir unes condicions de vida força precàries.

En el cas dels treballadors municipals, a partir de les quantitats econòmiques trimestrals o mensuals que apareixen en algunes actes de plenaris (pàg. 18 i 19), podem veure com se'ls pagava una misèria. Per exemple, en el cas de l'encarregat del pou, en el mes de gener de 1921 va rebre 42 pessetes i 400 cèntims, i en febrer d'eixe mateix any 52 pessetes i 50 cèntims. Si tenim en compte que en aquell moment la setmana laboral era de sis dies, si calculem els dies laborals del mes en 24, aquest treballador municipal va rebre un jornal de 1'75 pessetes en gener i de 2'16 pessetes en febrer. O en el cas del conserge del cementiri, que per tres mesos de treball va cobrar 93 pessetes, i si fem el mateix càlcul, el jornal rebut estava en 1'2 pessetes

En algunes actes dels plenaris municipals del període analitzat ens trobem amb sol·licituds de l'Ajuntament a la Junta provincial de Subsistències de productes bàsics

com arròs i oli, els quals eren adjudicats per un preu més baix del que tenien al mercat, per a repartir-los entre la població més necessitada:

Enterado el Ayuntamiento de haber sido adjudicados a éste 2.500 kilogramos de arroz al precio de 62 pesetas el saco de 100 kilos, según distribución hecha por la Junta provincial de subsistencias, se acuerda comisionar a los concejales Sres. Valls y Alfonso para que antes de retirar el arroz lo examinen en el depósito. En el caso de que dicho arroz reúna condiciones para el consumo público, se anunciará al vecindario para que pueda solicitar de la Alcaldía la cantidad de arroz que necesite y distribuyéndose en partes iguales según el número de peticiones (Sessió ordinària, 05/07/1920).

Enterado el Ayuntamiento de que se han adjudicado a este pueblo 1.500 kilogramos de aceite de tasa por la Junta provincial de Subsistencias, se autorizó a la Presidencia para que designe persona competente para que examine la calidad del aceite y se haga cargo de la mercancía, que deberá distribuir la Junta Local de Subsistencias (Sessió ordinària, 10/07/1920).

Pel que fa a l'ensenyança, les possibilitats d'educació no eren les mateixes per a tota la població, atés que aquesta depenia de la classe social a la qual es pertanyia. Cal imaginar que en aquella època l'índex d'analfabetisme seria bastant elevat. De fet, malgrat no disposar de dades a Paterna, podem recórrer a la *Topografía Médica de Burjasot*, en la qual Cervellera ens indica que, en aqueixa població, en 1920 “*se observa, [...] bastante incultura y un analfabetismo que llega al 44'20 por 100...*” (1923: 140). Cervellera assenyala que la causa d'aquest elevat índex d'analfabetisme és la poca assistència a les escoles, atés que els xiquets de les famílies més humils abandonaven l'escola ben prompte per a posar-se a treballar. Així, malgrat que alguns joves continuaren llur aprenentatge assistint a l'escola nocturna d'adults (Sessió ordinària, 06/05/1922), la gran majoria abandonaren totalment els estudis (142), i el nombre d'estudiants amb títols acadèmics era escàs (125-126).

Per altra banda, en les actes dels plenaris ens trobem amb dictàmens que fan referència a les llistes de les “famílies pobres”, les quals tenien dret a l’assistència gratuïta del metge titular. Segons una acta de 1920, el nombre de famílies pobres a Paterna solament era de 125 (Sessió ordinària, 20/11/1920). Ara bé, en cap d’aquestes actes no es fa referència als criteris o les condicions que calia complir per a ser considerada una família com a pobre. Imaginem que els criteris serien econòmics: no disposar, amb els jornals de tots els membres de la família, de suficients ingressos monetaris per a poder satisfer les necessitats bàsiques.

3. LA POSICIÓ SOCIAL

3.1. DALT I BAIX

En 1920 Paterna tenia 5.042 habitants; d'aquest, 1.504 residien en les 365 coves que llavors hi havia a la localitat, repartides en diversos barris. És a dir, el 29% de la població de Paterna era *covera*.

Si fem una anàlisi al *Registre Industrial 1923-1924*, podrem comprovar com hi havia una concentració comercial en alguns carrers, que concentraven la major part dels comerços i botigues existents en aquell moment a Paterna. Així, els carrers on es trobava la major part de l'activitat comercial eren Metge Ballester, Primo de Rivera, Mestre Canós, Joaquin Izquierdo i Mestre Soler. Era la part de "dalt" de la població. Mentre que en els barris de coves solament trobem en el registre tres comerços: una carnisseria i un barber-perruquer a les Coves d'Alborgí, i una sabateria a les Coves del Palau. Es podria dir que era la part de "baix" de la població, i no solament perquè les coves foren resultat d'una excavació en el terreny, sinó perquè en elles vivia la gent més humil de la població, pertinent als estrats més baixos de l'estratificació social. De fet així ho defineix Ricardo de Val en la seua novel·la, "*los de arriba y los de abajo*". Fins i tot en alguna acta municipal també hem trobat al·lusions a aquesta diferenciació:

Diose cuenta de una instancia de José Gascó Calatrava interesado se solicite el establecimiento de un buzón correo en el Estanco de su propiedad situado en la calle Mayor nº 34 para el servicio de la parte alta de la población... (Sessió ordinària 04/04/1921).

Englobant a la totalitat d'oficis que apareixen en el registre industrial, també observem que els mateixos carrers que concentraven la majoria de les botigues i comerços, també eren els viaris que concentraven un major nombre d'empresaris: del total de les 260

persones que apareixen en dit cens, 18 viuen en el carrer Metge Ballester, 11 en el del Mestre Soler, 10 en el de Metge Canós, 8 en Primo de Rivera, i 7 en els carrers Joaquín Izquierdo, Sant Vicent i Sant Antoni. Després, en els carrers Izquierdo i Sant Pere ens trobem amb 5 persones, i 4 en el de General Moltó. La resta de viaris i llocs de la localitat no passen de dues persones en el registre. Per tant, si analitzem aquestes dades, veiem que en certs carrers, tots ells de la part de “dalt”, es troben localitzats la majoria dels empresaris de la localitat, mentre que en altres espais de Paterna, trobem la gent assalariada.

Font: <https://paternateca.blogspot.com> (Foto de l'arxiu de Paco Martínez)

L'hàbitat constitueix un dels símbols de posició social per excel·lència. Així, les coves eren el distintiu social de la pertinença a la part més baixa de l'estratificació social, no debades els seus habitants eren coneguts com a grup per ser residents de les mateixes: els covers. Així, resultava completament igual si les coves eren enclotades o afrontades,

allò essencial és que eren l'habitatge de gent "pobre". De fet, les coves eren un tipus de vivenda subsidiària, a la qual no solament recorrien les famílies immigrants, sinó també fills de jornalers i llauradors autòctons que vivien en el "poble", que quan es casaven, davant la impossibilitat de construir-se una casa per no disposar de suficients recursos econòmics, es veien obligats a excavar-se una cova.

3.2. ESTATUS SOCIAL I L'OSTENTACIÓ DE LA RIQUESA

La novel·la *Historia de un vencido*, com el mateix autor assenyala és "*un relato de amor*", entre dues persones que pertanyen a diferents classes socials, a diferents estatus: Juan Alenza Valdez, fill d'un comandant de la Guàrdia Civil, que "*carecía de bienes de fortuna*", i Carmeleta, filla d'un "*labrador honorable*" amb terres, per tant de família benestant. Com a conseqüència d'aquest fet, quan eren adolescents, allà per 1920, el pare d'ella s'oposa a llur relació i provoca el seu trencament. Aquesta situació queda palesa quan, l'acció del relat es desplaça a 1941, en una conversa entre Carmeleta i sa mare, quan Juan ha esdevingut un escriptor de cert renom:

–Me acuerdo de tu primer novio, de Juan... Hija mía, es que no tienes suerte, una chica como tú, guapa, educada, vamos... y heredera de una pequeña fortuna en tierras, para un buen pasar; es que no comprendo...

–Mamá, no le querías para mí, hace observar Carmela con aire repentinamente sombrío.

–No es eso; fue cosa de tu padre. Tanto él como yo, queríamos lo mejor para ti, y Juan carecía de bienes de fortuna...

Tanmateix, Juan, en 1941 li relata al seu amic llur relació amb Carmeleta, a la qual, malgrat haver passat vint anys des del moment en què es va produir la ruptura, encara

no l'ha pogut oblidar i continua estimant-la, i en el seu relat fa palès el motiu pel qual el pare de la seua estimada els va fer trencar:

Así, resultaba que Carmeleta, que me quería, estaba muy alta para mí; era una virgen en su altar, la quintaesencia de la hermosura, de la gracia, de la riqueza y de la estabilidad social..., y yo no era nada; de manera que ella quedó deificada, glorificada. Yo no podía acercarme a ella.

És a dir, Carmeleta era inaccessible per a Juan per no disposar de riqueses ni de terres. Dit amb altres paraules: per no pertànyer a la mateixa classe social.

Me habló el padre de ella, un labrador honorable, investido de esa dignidad que da la huerta y la blusa negra, un «prohom» de los que hemos visto en La Lonja, en el Tribunal de las Aguas, a la puerta de la Catedral con voz grave y melancólica.

La família de Carmeleta pertanyia a les classes mitjanes, i compartia l'estil de vida de les classes altes –noblesa i alta burgesia–, malgrat que llur capacitat econòmica era bastant més reduïda. Ideològicament eren conservadores, defenien l'ordre social i temien qualsevol tipus de canvi.

La categoria social venia definida per la riquesa econòmica. L'ostentació de dita riquesa definia els gustos de les famílies benestants, les quals expressaven el mode de sentir i pensar propi de les elits burgeses, a la recerca de reconeixement social. Així, les casones, els carruatges o els vestits mostraven la seua posició i eren el símbol de l'ascens social. A Paterna era freqüent la presència en les cases de famílies acomodades d'arcs de ferradura. Ricardo de Val, al llarg de llur novel·la ens ofereix diversos exemples:

La casa era de labriegos acomodados, grande y de puerta en arco de herradura, luminosa de tan blanca. Lo que tenía este arco de herradura árabe, de herencia visigoda, hacía para mí que Carmela viviese en una casa «visigoda».

Font: Colección de fotografías de Paterna. En www.bivaldi.gva.es

Esta nueva casa donde vivía Carmela, era desconocida para mí. Más ancha y mejor que la otra, tan lejana; esta una rica casa de labradores, «casa visigoda», como yo la llamaba, por su puerta de herradura.

3.3. EL ROL DE LA DONA

Ricardo de Val, en la novel·la *Historia de un vencido*, amb el personatge de Carmeleta ens mostra la visió de la dona burgesa, caracteritzada per paper que li atorga la seua família, d'esposa d'un *bon partit*, i per la limitació de les seues activitats a les domèstiques i a les relacions familiars, “*al huerto, el cual ocupa la mitad del corral. Una parte, de hortal, la cuida con su padre; la otra, de jardinería, la cultiva ella con delicadezas de mujer*”. També ens dóna la imatge que llur educació, malgrat que els estudis superiors estaven fora del seu abast, era la requerida per a una senyoreta: “*el interés humanísimo de sus numerosos libros*”. En la descripció que ens fa del seu

escriptori s'aprecia clarament altre dels valors de les famílies benestants, la tradicional concepció del catolicisme: “*su cuarto con ancha reja típica a la calle. Se rodeaba allí de cosas entrañables: su cama clara de soltera, bajo bella talla del «Cristo Negro» [...] encima de la estantería, una áurea Virgen cuatrocentista valenciana, copia de una tabla...*”.

Ara bé, aquesta visió burgesa del paper de la dona que ens ofereix l'autor, que no treballava i llurs activitats quedaven reduïdes a l'esfera domèstica, solament fa referència a l'ideal de les classes benestants, malgrat que aquesta visió és la que predomina del conjunt de la societat. De fet, les dones pertanyents a les classes populars, que eren la immensa majoria, es veien obligades a treballar –com també els xiquets i les xiquetes des de ben prompte– per a contribuir amb els seus escassos salaris a la subsistència de la família. Escassos perquè llurs emoluments eren bastant més baixos que els dels homes, com hem pogut veure en l'apartat anterior.

Així, per a il·lustrar aquest, que seria bastant freqüent en aquella època, podem recórrer a l'exemple de Josefa Solaz, la *Palometa*, la qual va nèixer en 1916 a les coves de Godella, i que ben prompte deixà l'escola per posar-se a treballar. Treballava com a encaixadora de ceba per al *Morret*, el qual era un comerciant de cebes que donava treball a moltes dones com a encaixadores i triadores, i, a homes muntant les caixes. Quan s'acabava la temporada d'encaixar ceba, però, ajudava a sa mare, la *tia Pepeta*, en el negoci familiar, que consistia en vendre cacaus, tramussos i entrepans als soldats del campament. Prompte es posà al capdavant de l'empresa domèstica (Herrero, 2005).

Si com hem vist adés, les possibilitats d'educació no eren les mateixes per a tota la població, atés que aquesta depenia de la classe social a què es pertanyia, l'ensenyança tampoc era la mateixa per a xics i xiques. De fet, com assenyala el protagonista de la

novel·la *Historia de un vencido*, en aquella època “*estaban las escuelas en la plaza, juntas*”. Juntes, però separades per sexes. És a dir xiquets i xiquetes estudiaven per separat. Aquesta separació es feia amb la idea de mantenir la puresa de les xiques, i llur ensenyament consistia, bàsicament, en formar a les adolescents per a les funcions *pròpies* de la dona en aquells temps, com ser un bona mestressa i aprendre a fer ganxet.

3.4. LA SOCIETAT D'ESTIUÈIG

Per altra banda, com ja hem explicat en el primer capítol, a la darrerria del segle XIX, però sobretot en les primeres dècades de la passada centúria, moltes famílies acomodades de València començaren a bastir-se xalets en poblacions de l'Horta com Paterna, Godella, Burjassot o Rocafort per a estiuejar. A poc a poc anaren formant-se zones de segones residències i aquests pobles esdevingueren en nuclis d'estiueig de la burgesia del cap i casal. Aquest fet no passà desapercebut en la novel·la de Ricardo de Val, de la qual hem recollit diverses descripcions:

Parecía, principalmente, la parte de la estación hacia el campamento, ascendiendo, una colonia veraniega, mesocrática, de gente que iba a la capital por la mañana, y pasaba la tarde en la villa, en el diminuto chalet de rosas, algún naranjo o limonero y malvas verdes.

Al lado derecho [del Palau] descendía una larga hilera de chalets de veraneantes, ante la cual se habría espaciosa y pendiente acera, llamada «els entaulellats». Chalets que continuaban la bella teoría «fin de siglo», paternense, iniciada en la zona de los cuarteles y el apeadero, toda de frondas y torres.

Així, si adés hem parlat de la diferenciació, no solament urbanística, sinó també d'estatus social, entre les parts de “dalt” i de “baix” de la població, ara també caldria parlar d'un altre tipus de diferenciació, tant urbanística –espais urbans formats per

xalets— com sociològica: les famílies burgeses de la ciutat de València que optaven per construir-se una residència d'estiueig a Paterna, les quals formaven un societat diferenciada, malgrat la interacció que mantenien amb la població local, que podríem definir amb les paraules de Martínez Aloy, com una “*sociedad veraniega*”, “*tal vez híbrida*” (1920: 996). Estiuença perquè venien a estiuejar i quan arribava setembre se'n tornaven a la capital; híbrida pel contacte i les relacions estables i duradores que mantingueren amb la societat local. De fet, en el període analitzat es dugueren a terme assemblees “*de vecinos y veraneantes*”, com la que va convocar l'Ajuntament en maig de 1922 per a establir una fàbrica d'electricitat per al servei de la localitat (Sessió ordinària, 06/05/1922).

La diferencia social que hi hauria entre qualsevol d'aquestes distingides famílies de València i una família de jornalers locals seria, amb total seguretat, abismal.

Font: Colección de fotografías de Paterna. En www.bivaldi.gva.es

4. HIGINISME I SALUBRITAT PÚBLICA

4.1. POLÍTIQUES D'HIGIENISME

L'eix al voltant del qual giraven les polítiques d'higienisme a principis del segle XX era la lluita contra les epidèmies. De fet, es feien inspeccions en les vivendes a la fi d'evitar els amuntegaments i la mala ventilació, i a poc a poc s'anaren incrementant les mesures de neteja dels espais públics, per a evitar la formació de focus d'infecció (Furió, 1999: 546).

A Paterna, en algunes actes dels plenaries municipals que tingueren lloc en el període analitzat, hem trobat notícies de la realització d'algunes mesures per a millorar les condicions de salut pública i evitar focus d'infeccions. Entre aquestes trobem disposicions per a dur a terme inspeccions en vivendes: *“Autorizar a la Alcaldía para organizar una brigada sanitaria para la desinfección de viviendas y adopten las medidas que proponga la Junta de Sanidad para evitar el contagio de enfermedades infecciosas”* (Sessió ordinària, 17/07/1922). O en una acta s'aprovà l'enderrocament d'una paret que tancava un solar, el qual era propietat del vicari, que al quedar tancat per la paret havia esdevingut un depòsit de immundícies:

A propuesta del propio Concejal Sr. Valls y en vista del mal efecto que produce la pared de cierre del solar que en la calle de Vicente Cardona posee el Vicario D. Vicente Rodríguez Peris dando lugar á que el ángulo que forma junto al edificio de los [...] esté convertido en un verdadero depósito de inmundicias con perjuicio a la salud pública, se acordó requerir al expresado Sr. Belenguer para que en el plazo de ocho días proceda al derribo de dicha pared y de cerrar el expresado solar, obligándose este Ayuntamiento á satisfacer el importe del terreno quedando a vía pública al precio que tiene acordado esta Corporación... (Sessió ordinària, 04/04/1921).

O també ens trobem els pagaments a la persona encarregada de netejar la cisterna pública, com per exemple en aquesta acta: “[...] 25 pesetas a Vicente Mortes Martínez, por la limpieza y cuidado de la cisterna pública durante el pasado verano (Sessió ordinària, 18/10/1920). En d’altres mesures per a millorar les condicions de salubritat, podem destacar la neteja de la casa capitular, de la qual també ens hem trobat algunes actes indicant l’abonament del pagament; o el cobriment de sèquies: “Aprobar los dictámenes de la Comisión de Policía Urbana concediendo licencias [...] para [...] cubrir la acequia de los Frailes” (Sessió ordinària, 28/08/1922).

Aprobar los dictámenes de la Comisión de Policía Urbana concediendo licencias a D. Salvador Mortes Barres para cubrir la acequia de Murcia en una extensión de 2’50 metros en el linde izquierdo de la casa calle de los Huertos, nº 3 propiedad de D. Francisco Guillem Martín... (Sessió ordinària, 21/06/1920).

Ara bé, malgrat la recerca en la millora de la salut pública, no sempre les pràctiques que es duïen a terme eren les més adequades, com podem veure en aquesta acta municipal:

Diose cuenta de los gastos recurridos a la limpieza y reparación de la cisterna pública que importan la cantidad de ciento setenta y una pesetas, cuya limpieza no se había efectuado desde hace algún tiempo, habiéndose procurado alimentarlas de agua potable en vez de la de la acequia como se venía haciendo con manifiesto perjuicio de la salud pública... (Sessió ordinària, 04/04/1921).

Tal com hem indicat al principi d’aquest apartat, l’eix al voltant del qual giraven les polítiques de prevenció i d’higienisme en aquella època era la lluita contra les epidèmies. En la nostra recerca hem trobat una acta municipal de 1920, en què l’Ajuntament agraeix als dos metges titulars i a un particular la seua gran labor per a combatre l’epidèmia gripal –la grip espanyola de 1918–, que havia afectat terriblement a la població els dos darrers anys:

Haciéndose el Ayuntamiento intérprete de los deseos del vecindario, reconocido y admirado del infatigable celo de los Médicos titulares de la localidad D. Federico Ballester Millán y D. Pascual Belenguer Daroqui, que con desprecio de su vida se multiplicaron en la humanitaria tarea de salvar la de sus semejantes durante las terribles epidemias gripales de los dos últimos otoños, se acuerda concederles un expresivo voto de gracias.

[...] Por igual motivo de sus excelentes servicios para combatir la epidemia gripal, se acuerda conceder un voto de gracias al ilustrado médico libre de la localidad, D. Bernardo Bermell Candel. (Sessió ordinària, 05/01/1920).

Per altra banda, a tenor del que hem pogut veure en alguns plenaris, sembla ser que les condicions d'algunes escoles no eren massa bones, perquè no reunien les suficients condicions higièniques, almenys en el cas de les de pàrvuls. Així, en la Sessió del 14 de maig de 1921 es va acordar:

Que por la Comisión de Sanidad e Inspección Municipal se gire una visita de inspección a los locales de esta población donde haya establecidas escuelas de párvulos o que alberguen a los niños en horas determinadas y que se mande cerrar los que no reúnan las condiciones higiénicas necesarias (Sessió ordinària, 14/05/1921).

En el següent plenari, que tingué lloc el dia 23 de maig, una vegada duta a terme la inspecció, es va arribar a la següent resolució:

Ordenar, de conformidad a lo informado por la Comisión de Sanidad y al dictamen del inspector municipal de Sanidad, el cierre de las escuelas de párvulos establecidas en las cuevas de Godella n° 27, cuevas de Alborchí, n° 39 y calle Mayor n° 50, por carecer los locales de condiciones higiénicas y constituir su funcionamiento un peligro para la salud de los niños; y que se cumpla en todas sus partes el informe de la Comisión respecto de todas las escuelas privadas que existe en esta población (Sessió ordinària, 23/05/1921).

4.2. LES COVES

Cervellera, en llur *Topografía Médica* insisteix que per a millorar les condicions de salut pública a Burjassot calia eradicar les coves, no debades assenyala que un dels principals factors en la morbiditat a aqueixa població, a banda de factors com la pobra alimentació, factor que era comú a tots els pobles, era l'existència d'aquest tipus d'habitació:

Podemos citar en primer lugar la existencia de esas antihigiénicas habitaciones llamadas cuevas, en donde por regla general la limpieza es escasa y la ventilación casi nula, entre cuyos moradores se propaga con suma facilidad las enfermedades infecciosas. En la pasada epidemia gripal pudimos observar verdaderas calamidades: en raquítricos departamentos y sobre una o dos malas camas o en un jergón sobre el suelo, dos, tres, cuatro y hasta cinco enfermos; ninguna práctica de desinfección; y un tratamiento mediocre, porque la escasez de recursos impedía el menor formulismo (1923: 150).

En llur diagnòstic, Cervellera també indica que l'ús de l'aigua de pous per a consum humà, principalment a l'estiu perquè aquesta aigua era més fresca que la potable, per estar contaminada per les impureses procedents dels pous cecs adjacents, era la causa de l'aparició de malalties com les febres tifoides o paratifoides, les quals eren força freqüents en la població (150 i 153). Cervellera conclou que per a millorar les condicions de salut pública, “*de entre las cosas que deben desaparecer sólo haremos mención de los pozos ciegos y las cuevas*” (164-165).

Respecte a aquest diagnòstic, cal assenyalar que l'existència en els nostres temps de coves habitades que presenten perfectes condicions d'habitabilitat i disposen de tots els servicis moderns com qualsevol casa, demostra que el problema no era aquest tipus d'hàbitat per si mateixa, sinó la situació en què vivien llurs residents. Òbviament, en una cova de 30 o 40 m² en la qual podien viure 8 o 9 persones necessàriament seria

antihigiènica i per tant, una font de malalties; però també ho seria un pis en les mateixes condicions. El problema no era la cova *per se*, sinó les condicions de vida de llurs pobladors, en la majoria de casos les famílies amb menys recursos econòmics, i també l'absència en aquests populosos barris de infraestructures i de serveis públics de sanejament, com així podem veure en algunes actes dels plenaris a Paterna:

El Señor Presidente confirmo la necesidad de construir un depósito, en el sitio que hoy ocupa la fuente que surge de agua á los vecinos de las cuevas de Alborchi, de cabida de 250 á 300 cantaros, con lo cual se evitará lo que hoy venía sucediendo que por deficiencia de la cañería que alimenta dicha fuente aquel populoso barrio se encuentra privado de tan indispensable líquido para la vida. El Ayuntamiento reconociendo la necesidad expuesta por Señor Alcalde, acordó por unanimidad autorizar á la presidencia para llevar á efecto el deposito propuesto, pagándose los gastos que su construcción origina con cargo á la consignación del Presupuesto para Fuentes y cañería (Sessió Ordinària, 11/12/1920).

Segons Cervellera el problema d'aquest tipus de vivenda radicava en el fet que els desaigües eren summament difícils i la ventilació quasi nul·la. Una cova per a poder mantenir-se requereix d'una constant ventilació; per aquest motiu a Paterna s'excavaven en la part final dels habitatges patis a cel obert, per a permetre un sistema de circulació de l'aire. Desconeixem si les coves de Burjassot disposaven d'aquesta obertura per a facilitar el sistema de ventilació. Pel corral entrà l'aire per succió; en les habitacions no hi havia portes, sinó cortines; l'única porta era la del carrer, la qual pràcticament estava tot el dia oberta. D'eixa forma es formava una circulació, una corrent d'aire que recorria la casa i eixia al carrer per la porta. La cova per a poder funcionar necessitava ventilació, no podia romandre tancada. Els problemes venien quan dins la cova l'aire trobava barreres a la seua circulació; però antany les portes pràcticament sols es tancaven quan llurs residents se n'anaven a dormir. És a dir el mode de vida tradicional,

en què la gent projectava llur vida a l'exterior de la vivenda, i pràcticament tenia la porta i les finestres obertes durant tot el dia, possibilitava el manteniment de la cova. A més a més, també era necessari l'emblanquinament periòdic, tant interior com exterior, una o dues vegades a l'any, el qual tenia la funció d'higienitzar l'habitatge.

Respecte als desaigües, aquest sí que era un problema que també patien les coves de Paterna, de fet, per la falta d'infraestructures de sanejament, els residents havien d'anar cada dia –o cada cert temps– a abocar les restes orgàniques fora de la cova a una bassa destinada a aquest ús. Però com hem dit adés el problema no era la cova *per se*, sinó l'absència d'infraestructures en aquells moments i les dures condicions de vida de la gent, on per l'alta natalitat de llavors, en alguns casos, famílies molt nombroses havien de viure amuntegades en habitatges de pocs metres quadrats.

Amb tot, és probable que algunes coves, o tal vegada moltes, no disposaren de les suficients condicions d'habitabilitat. De fet, en les actes dels plenaris municipals de Paterna hem trobat plecs a l'Ajuntament en què es demana que es duguen a terme inspeccions en les coves, i efectivament, algunes d'elles, foren enderrocades perquè van ser consirades insalubres: “270 pesetas a Silverio Rios Mortes y otros, por demolición de cuevas insalubres” (Sessió ordinària, 02/07/1921). Ara bé, en aquests plecs no solament es duien a terme per a inspeccionar si les coves tenien o no tenien les suficients condicions d'higièniques, sinó pel perill de caiguda que suposaven els corrals per als vianants:

El Señor Valls dirige varios ruegos á la Alcaldia entre ellos: el de que gire una inspección a las cuevas y se obligue á sus propietarios á cumplir el acuerdo del Ayuntamiento sobre cierre de corrales y otros peligrosos para el tránsito (Sessió Ordinària, 11/12/1920).

En les actes municipals sí que ens trobem amb una preocupació de salubritat i higiene pública vinculada a les coves: el sanejament o la retirada dels muntons de la terra extreta de l'excavació d'aquestes vivendes, els quals eren depositats davant de les coves: “*Sanear las cuevas, haciendo desaparecer los montones de tierra, matorrales y estercoleros*” (Proposición, 11/09/1922). Un informe del Inspector de la Comissió de Sanitat dictaminava que:

Dada cuenta de un informe, inserido por el Inspector y Vocal Médico de la Comisión de Sanidad, por el cual, a virtud de visita girada a las cuevas de Palacio, Torre, Godella y Alborchí, y fundamentándose en motivos de salubridad e higiene pública y privada, se indica la conveniencia de que sea ordenada la desaparición de todos los estercoleros a la mayor brevedad posible, así como también los montículos de tierra, existentes en las proximidades y junto a dichas cuevas, por constituir estos un peligro para los transeúntes y en beneficio de la estética... (Sessió ordinària, 30/10/1922).

Per altra banda, gràcies a una notícia publicada en *La Correspondencia de Valencia* sabem que, fins el 1925, el barri de les coves de Palau no disposava d'aigua corrent:

El actual Ayuntamiento, y especialmente nuestro querido Alcalde don Mariano Verdú, desde que empezaron su actuación, no han cesado de laborar y estudiar proyectos relacionados en llevar a la población a su completo hermosamiento. Ahora, haciéndose cargo del anhelo que tienen los vecinos del barrio de las Cuevas del Palacio, en tener el servicio de agua al alcance de su mano, va a concederles dicha mejora, y no tardaran muchos días a que se dé comienzo a tan importantes obras.

[...]

...que sin presiones de ninguna parte y sin esperar ser favorecidos por los votos de los contentos, otorgar esas pretensiones que de mucho tiempo se vienen pidiendo, y que nunca lograron de los que entonces empuñaban las riendas del poder...

[...]

Significa el llevar el servicio de aguas a las cuevas una iniciativa acertadísima, y el ponerla en práctica un inmenso servicio a medio pueblo que por razones de vecindad y de justicia merecen disfrutar [...] (La Correspondencia de Valencia, 03/11/1925).

De fet, en una acta municipal de 1922 podem observar quina era la situació a Paterna en aquell moment, en què solament 474 vivendes disposaven de servei d'aigua corrent: *“Dada cuenta de la relación general formada por acuerdo de la Alcaldía, de las habitaciones que tienen instalado el servicio de agua potable de la que resultan 474 dotaciones de diversas clases...”* (Sessió ordinària, 27/02/1922), quan, segons les dades que recull Martínez Aloy en *Geografía General del Reino de Valencia*, a Paterna hi havia *“1024 casas, incluyendo algunos centenares de domicilios que se han levantado en los barrios de las Cuevas de Alborchí, de la Mina y del Batan”* (1920: 994). Concretament hi havien 365 coves, en les quals residien 1.504 persones.

Durant el període analitzat, en moltes actes de plenaris ens trobem amb dictàmens de concessió de les dotacions d'aigua, bé perpètuas provisionals, bé temporals; ara bé, en la pràctica totalitat aquestes concessions eren per a cases: de fet, de coves solament ens hem trobat un parell de concessions.

5. LA SOCIABILITAT

5.1. ELS PARTITS POLÍTICS, INSTRUMENTS DE SOCIABILITAT OBRERA

Les doctrines vinculades a l'anarquisme i al socialisme havien produït la transformació de l'escenari social. El moviment obrer s'articulava a partir d'organitzacions a través de les quals els treballadors lluitaven per canviar la seua realitat. Així, per exemple, un anunci de la Fraternitat Republicana de Paterna publicat en el diari *El Pueblo* ens informa que:

Esta directiva se propone desarrollar gran actividad política y en lo que respecta á las subsistencias trabajar para que se abaraten haciendo actos prácticos que alcancen las bajas á la clase proletaria. – El secretario, José Valls (El Pueblo, 30 de enero 1921).

En la premsa com en les actes municipals d'aquells anys hem trobat la presència de diverses societats obreres a Paterna com la Fraternitat Republicana, la Unió Socialista, la Societat dels Paletes o el Centre Instructiu Republicà. Com hem vist en el primer capítol, l'expansió de les societats obreres a València tingueren un aliat inestimable en el blasquisme (Furió, 1999).

Ara bé, com assenyala Furió, aquells partits no hem de comparar-los o imaginar-los com els dels nostres temps, sinó que eren partits de masses que, a diferència de les formacions polítiques postmodernes, oferien un projecte global de societat, que els militants assumien com la seua pròpia visió del món. Pertànyer a un partit significava llegir la seua premsa –en el cas del blasquisme *El Pueblo*– lluitar pels seus ideals o acudir a les seues convocatòries (1999: 552-553).

Així, l'eix de la maquinaria organitzativa era el diari i l'engranatge de l'acció eren els casinos republicans. En el cas del blasquisme tot girava al voltant de *El Pueblo*, en què podem trobar moltes convocatòries de conferències, assemblees i actes commemoratius en el Casino Republicà de Paterna, com la que mostrem a continuació:

Hermoso acto el celebrado el domingo último en este casino con motivo de conmemorar la fecha gloriosa del 11 de Febrero de 1873.

En dos largas mesas, en forma de T, se reunieron en íntimo y fraternal banquete un buen número de comensales que fraternizaron, reinando la alegría y la expansión propia de estos casos.

Hubo discursos y brindis que fueron muy aplaudidos, por lo sinceros, entusiastas y sanas instrucciones en ellos invertidos.

Al finalizar tan simpática fiesta, don Jesús Miralles Labella, en nombre de don Vicente Ferrer Peset, obsequió á la concurrencia con Champagne, del que se hizo gran consumo, y el concejal electo don Luis Tomás Palau, obsequió con cigarros y café.

Una banda de música amenizó el acto tocando repetidas veces La Marsellesa, que fue oída de pie y con gran respeto.

Fue un acto hermoso, en el que reinó la fe y entusiasmo republicanos, haciendo votos todos los concurrentes por la prosperidad de la patria y para que en breve sea ésta gobernada por los redentores emblemas de Libertad, Igual y Fraternidad, pues con ellos no serán posible hechos como los ocurridos en las malditas tierras africanas, sin que tengan merecida sanción (El Pueblo, 14/02/1922).

Així, tal com hem vist en el capítol anterior, un dels grans problemes en aquella època era la dificultat per a l'accés a l'ensenyança de les classes populars. Així, davant la indiferència de les autoritats per l'educació dels treballadors, cal destacar l'interès que mostraven en aquesta qüestió les societats obreres. Tal com podem veure en les pàgines

del diari *El Pueblo*, el Casino Republicà de Paterna, a més de la celebració periòdica de conferències, oferia a l'obrer formació i lectura a través de llur biblioteca.

Fins i tot, aquests partits de masses podien anar més enllà com a instruments de sociabilitat obrera, com va ser el cas de la formació d'un equip de futbol per part de la Societat Fraternitat Republicana de Paterna:

Los jóvenes que integran la Sociedad Fraternidad Republicana de Paterna, están formando un nuevo equipo de futbol, integrado por amateurs pertenecientes á esta entidad.

Es indudable que cuando aparezca oficialmente este equipo en los campos de futbol, conquistará un puesto digno entre los demás equipos, dado los valuosos elementos de que dispone, y los entusiasmos fervientes de nuestra juventud.

Auguramos un brillante porvenir victorioso, por lo que damos por anticipado nuestro saludo fraternal. (El Pueblo, 09/02/1923)

En el diari *El Pueblo*, no obstant que era l'eix al voltant del qual s'articulava la maquinària republicana, no solament trobem anuncis de la Fraternitat Republicana de Paterna, sinó també podem trobar convocatòries del partit socialista: “*Unión Socialista Obrera de Paterna –Trabajadores: se os convoca á una reunión de propaganda socialista que se celebra*” (El Pueblo 24/09/1922).

5.2. FORMES D'OCI

En el *Registre Industrial 1923-1924* ens apareixen un cafè i tres cafès econòmics. Cal distingir entre uns i altres. En el primer cas, sovint hi havia terrassa, i estava a l'abast de poca gent; mentre que els segons eren més assequibles i suposaven un nivell superior a les tavernes i bodegues. Segons relata Ricardo de Val en *Historia de un vencido* a través del seu protagonista, Juan Alenza, “*me puse a contemplar el encanto de otro de los cafés pueblerinos valencianos, éste de Paterna, [...] en los cuales no había otra*

gente que de blusa negra o con camisa oscura, gente huertana, moruna, altamente simpática. Pequeña burguesía del campo”.

Per altra banda, en el registre industrial hem trobat la presència d’una taverna i de huit tavernes-bodegues. L’existència del doble de tavernes que de cafès denota com molts homes –la taverna era un espai d’exclusivitat masculina– no disposaven de suficients recursos per a accedir a un cafè i s’havien de conformar en anar a la taverna per a fer un traguè després d’una dura jornada de treball i estar durant una estona amb els amics. Per tant, tant els cafès, per a les classes més distingides, com les tavernes-bodegues en el cas de la majoria social, eren un espai de sociabilitat.

Per altra banda, en aquella època hi havia a Paterna una gran afició al teatre. Afició que no passà desapercibuda a Ricardo de Val:

Una cosa importante de la época, en el pueblo... El arte escénico local, el teatro de aficionados. Formaría escuela, amigo mío. Digámoslo en letras de oro. Hubo artistas locales de leyenda, que alternarían en aquel teatrillo Benlloch, inefable e inicial, sito en la costanilla del maestro Soler, con figuras de la capital. Antes los carteles, quedábame con la boca abierta [...] Sí, amigo, no hay duda de la importancia social de esta afición.

De fet, era tal l’afició al teatre a Paterna que, durant la guerra del Marroc (1921) es dugueren a terme funcions per a recaptar fons per al soldats ferits en la contesa:

El jueves último se celebró en el teatro de Paterna una función, organizada por don Enrique Duarte, con objeto de recaudar fondos para los soldados heridos de áfrica.

Dado el patriótico fin de la función, el público respondió a la idea de los organizadores, ocupando por completo el teatro, que ofrecía brillante aspecto.

Por distinguidos jóvenes, que fueron muy aplaudidos, se representó La señorita está loca y El amor que pasa.

La recaudación fue brillante (Las Provincias, 18/09/1921).

En 1924 es va inaugurar el Teatre la Unió, conegut popularment com el Teatre Batà perquè es trobava en el carrer homònim. Segons relata Julio Nuñez, llur construcció la dugueren a terme dotze aficionats, els quals, per les vesprades, en acabar la jornada laboral, com també els diumenges, es dedicaven a preparar el solar, desmuntant a pic el terreny de darrere del Calvari, el qual es trobava en una vessant d'una loma. Des de la seua inauguració van concloure les representacions en l'antic i inadequat Cafè Teatre del senyor Benlloch, situat en el carrer del Mestre Soler. Aquest nou teatre permetia als espectadors gaudir, còmodament instal·lats, de les representacions teatrals de les millors companyies de la localitat, les quals representaven obres d'Arniches, de Benavent, de Linares Rivas, dels Quintero, etc. (Nuñez, 1979).

El cafè que apareix en el *Registre Industrial 1923-1924*, propietat de Vicente Benlloch, el qual es trobava en el nº 8 del carrer Mestre Soler, era el teatre de què parla Ricardo de Val en llur novel·la. Era un espai multi-usos: a més de teatre, també fou el primer cine de Paterna, en què es projectaren les primeres pel·lícules del cinema mut. En aquest local tingueren lloc en 1921 els primers Jocs Florals de Paterna, i també es dugueren a terme assemblees, com l'assemblea de veïns i estiuejants que convocà l'Ajuntament en maig de 1922 (Sessió ordinària, 27/05/1922).

Un altre tipus d'associació que sembla que tenia bastant rellevància a Paterna en aquells temps era la societat musical. De fet, una notícia del diari *El Pueblo* que hem vist adés, ens relata l'acte que es dugué a terme en el casino republicà en la celebració de la commemoració de la proclamació de la I República, en el qual una banda de música va amenitzar l'acte interpretant *La Marsellesa* (v.pàg.40). Altra notícia publicada en el

mateix diari es feia ressò del prestigi de la banda de música de Paterna, la qual actuà a València el dia 18 de març de 1922: *“Al amanecer diana y disparo de truenos. Por la tarde, de dos á cuatro, reparto de valuosos regalos. De cinco á siete, concierto por la laureada banda musical de Paterna”* (El Pueblo, 17/03/1922).

En algunes actes dels plenaris també hem trobat notícies de la banda de música, la qual participà en alguns actes com en la *“postulación por el pueblo para recaudar fondos con destino al Ropero Escolar, por las señoritas que quieran tomar parte y acompañándolas la banda de Música”* (Sessió ordinària, 25/09/1920), acte que es dugué a terme el diumenge 13 d'octubre. En una altra acta es va procedir a

Recaudar a favor de la Banda de Música de esta villa un crédito de 75 pesetas, por actos extraordinarios amenizados con motivo de la Santa visita pastoral de los días 3, 4 y 5 del actual, cuya cantidad se deducirá del plazo de 500 pesetas que han de abonar al Ayuntamiento por instrumentos cedidos del disuelto Centro Artístico Musical (Sessió ordinària, 18/10/1920).

Font: <https://paternateca.blogspot.com>

Font: <https://paternateca.blogspot.com>

Altra forma de sociabilitat era el *passeig*. En aquella època el campament militar no estava cercat, per la qual cosa els dies festius esdevenia en una mena de camp obert per al passeig de la població (Nuñez, 1979). En algunes actes municipals es fa ressò del plantament d'arbres en avingudes, o de la reparació dels "*andenes del Paseo de la Reina Regente*" (Sessió ordinària, 28/08/1922).

6. CACIQUISME I CONFLICTIVITAT SOCIAL

6.1. CACIQUISME

Com hem explicat en el primer capítol, a escala general el sistema de la Restauració es caracteritzava per l'alternança regular en el poder dels dos grans partits monàrquics, el *conservador* i el *liberal*, cosa que assegurava l'estabilitat institucional. Per assegurar aquest torn, quan el partit que estava en el govern patia una crisi política i perdia la confiança en les Corts, el rei cridava al líder de la força de l'oposició per a formar govern. Aleshores es convocaven eleccions i per a assegurar-se la victòria es recorria a pràctiques com el caciquisme i la manipulació electoral: aquesta alternança en el poder era possible per aquest sistema electoral corrupte, en què es compraven vots i s'empraven pràctiques coercitives amb l'electorat aprofitant el poder i la influència dels cacics locals. Així, es feien tota mena de trampes per a adulterar els resultats electorals a fi d'aconseguir l'elecció del *candidat*, entre les quals cal destacar la falsificació dels censos, impedir votar a persones, o fins i tot, incloure a morts en el cens.

A Paterna, en el període analitzat aquesta rivalitat bipartida tenia lloc entre els liberals i els blasquistes. En la novel·la *Historia de un vencido*, Ricardo de Val fa al·lusió a aquesta trampa electoral, en la qual es *ressuscitaven* a difunts: “*Los dramas de la villa en las elecciones, con los detalles que yo sorprendía, como la compra de votos y los muertos saliendo de sus tumbas a votar*”.

Si fem una ullada a la premsa dels anys immediatament anteriors al període analitzat, podrem veure com aquestes pràctiques corruptes a Paterna venien de lluny, i trobem notícies en què es denuncia aquest:

Conforme se aproxima la fecha de las elecciones crece el entusiasmo de los electores de la candidatura administrativa, integrada por importantes elementos, que aunque en el terreno político procedan de campos diferentes, en el administrativo están unidos por el solo anhelo de engrandecimiento moral y material de Paterna.

Forma parte de esta candidatura un prestigio industrial, de filiación republicana, que cuenta con generales simpatías en la población por su honradez y laboriosidad.

Los políticos averiados que durante muchos años vienen rigiendo los destinos de este pueblo ven como se les escapa de las manos el poder, y hacen el supremo, aunque inútil esfuerzo, por conservarlo a todo trance.

Por todo apelan a todos los recursos que les inspira su desesperación, utilizando la presión y la amenaza y valiéndose de los elementos oficiales para asustar a los pusilánimes.

Pero nada logran, Paterna reivindica su libertad y independencia y se apresta a derribar para siempre al odioso caciquismo y sus satélites (Diario de Valencia, 09/11/1917).

El proletariat estava sotmès a un sistema, en què el poder i la influencia del ric, del cacic, era força important, el qual aprofitava eixa influència i poder per a dur a terme pràctiques coercitives. Així, una noticia publicada al diari republicà *El Pueblo* en novembre de 1917 ens ofereix un exemple d'aquest fet:

El afiliado a esta entidad, compañero Vicente Valero, por no votar la candidatura que le impuso el patrono Vicente Benlloch, de Paterna, ha sido expulsado del trabajo, después de estar en la misma casi veintisiete años.

Esta expulsión, a todas luces injusta, no debe parar sin que esta entidad deje oír su voz de protesta, de la manera más solemne posible.

Precisamente, y con el fin de que la opinión pública y los obreros en particular conozcan semejante atropello, tan lleno de vesaria y de cinismo, atropello que deja en la miseria a la familia de este honrado y digno compañero, nos atrevemos a hacer pública esta aberración patronal para que cada obrero ponga el adjetivo debido a ese patrono tan poco escrupuloso.

Hora es ya de que la clase obrera sepa defender sus derechos de ciudadanía, y por ello, hacemos resaltar este hecho para que dicho individuo sea señalado con el dedo, por las personas dignas que no pueden con seres de esta jaez (El Pueblo, 23/11/1917).

Entre 1920 i 1923 ens trobem a la premsa denúncies i queixes per les pràctiques corruptes i per l'abús de poder dels que manen. Així, per exemple :

Y también visitó al Gobernador una comisión numerosa de vecinos de Paterna, que formuló cargos contra el alcalde del pueblo (El Pueblo, 16/01/1920).

En nombre la Sociedad Fraternidad Obrera Republicana de Paterna, protesta por atentado perpetrado por el poder central, nombrando alcalde de real orden en Valencia y otras capitales, usurpando la voluntad soberana del pueblo que es el único que tiene derecho a elegirlos. –El presidente, J. Martínez. (El Pueblo, 04/04/1922).

A més a més, si escorcollem els plenaris del període analitzat podrem observar nombroses accions que semblen bastant *fosques*, com dimissions *voluntàries* en massa dels funcionaris municipals (Sessió ordinària, 04/05/1921). Però per a veure a nivell *micro* com es duïen a terme aquestes pràctiques corruptes i coercitives ens submergirem a analitzar les eleccions del 8 de febrer de 1920, anàlisi que tindrà lloc en el següent apartat.

6.2. LES ELECCIONS DE REGIDORS DEL 8 DE FEBRER DE 1920

Per a comprendre com es duïen a terme aquestes pràctiques corruptes a Paterna, les quals eren força habituals en aqueixos anys, farem una anàlisi de les eleccions de regidors del 8 de febrer de 1920; per a dur a terme aquesta anàlisi farem una crònica dels esdeveniments que tingueren lloc arran d'aqueixes *fosques* eleccions. Així, en primer lloc, en l'acta de l'escrutini, amb data del 12 de febrer, els polítics de l'oposició van denunciar les pràctiques corruptes dutes a terme pels liberals durant les votacions:

El candidato D. Vicente Mortes Lerma solicita de la Junta municipal del Censo que no proclame concejales electos a los Candidatos que aparecen que tengan mayoría de votos en el acta leída de la sección primera de este distrito puesto que en la votación de dicho Colegio han habido coacciones, amenazas, atropellos, compra de votos y desórdenes hasta el punto de que muchos electores no han podido emitir su voto por temor a las amenazas y coacciones de que fueron objeto algunos de los que se atrevieron a verificarlo, y como todo ello encima una infracción manifiesta de la Ley electoral vigente, intereso de dicha Junta que no compute los votos de esta Sección y por consiguiente no se proclame a ninguno de los candidatos, haciendo constar un protesta tan terminante como respetuosa si así no se verifica, con la reserva de las acciones correspondientes para interponer en su día el oportuno recurso para ante la Comisión provincial, contra el acuerdo de la citada Junta municipal del Censo, rogando al Sr. Presidente, ordene al Sr. Secretario haga constar en acta los extremos que acabo de exponer.

El candidato D. José Valls Muñoz se adhiere a las manifestaciones hechas por el Sr. Mortes.

El mismo candidato D. Vicente Mortes Lerma reproduce lo dicho anteriormente, respecto a la Sección segunda del distrito Escuela de Niños.

El Candidato D. José Valls Muñoz se adhiere en todo a las manifestaciones hechas por el Sr. Mortes referente a la segunda sección.

Candidato D. Francisco Alfonso Martí reproduce en un todo las manifestaciones de mis compañeros Sres. Mortes y Valls por los mismos hechos y fundamentos y pide la nulidad de la elección de este distrito, tanto por la protesta consignada en el acta de votación como por los mismos motivos ocasionados en las secciones del distrito primero de este término municipal, rogando a la Junta que no compute los votos de este distrito y por consiguiente no se proclame a ninguno de los candidatos haciendo constar mi protesta tan terminante como respetuosa si así no se verifica, con la reserva de las acciones correspondidas para interponer en su día el oportuno recurso contra el acuerdo de la Junta rogando al Sr. Presidente haga constar en acta cuanto acabo de manifestar.

El Candidato D. José Abil Dolzá y D. Vicente Mortes Lerma se adhieren a la protesta del Sr. Alfonso (Escrutini d'elecció de regidors, 12/02/1920).

Amb tot, malgrat aquestes reclamacions per pràctiques corruptes en les votacions –“*coacciones, amenazas, atropellos, compra de votos y desórdenes hasta el punto de que muchos electores no han podido emitir su voto por temor a las amenazas y coacciones de que fueron objeto algunos de los que se atrevieron a verificarlo*”, dos mesos més tard es constituïa el nou govern local, *liberal*, no sense protestes dels denunciants d'aquestes pràctiques, com així podem veure en l'Acta de Constitució de l'Ajuntament (Acta de Constitució de l'Ajuntament, 01/04/1920). Uns mesos més tard, una Reial Ordre declarava valides les eleccions de regidors del 8 de febrer:

Quedan enterados del tratado de la Real Orden de 29 de Julio último desestimando el recurso de alzada interpuesto por D. Manuel Edo Querol y declarando la validez de las elecciones de Concejales verificadas en esta villa el día 8 de Febrero del corriente año (06/09/1920).

Però tres mesos més tard, concretament el dia 19 de novembre, tingué lloc una sessió extraordinària sota la presidència del delegat del Governador civil, en què es donava lectura del càrrecs formulats contra el govern local després d'una inspecció a

l'administració i a la comptabilitat municipal. La llista de càrrecs, com podrem veure a continuació, és força extensa, i alguns d'ells remunten a molts anys enrere:

Reunidos a las nueve horas en sesión pública extraordinaria los Señores Concejales nombrados al margen por convocatoria y bajo la presidencia del Sr. Delegado del Sr. Gobernador civil de esta provincia, D. Francisco Rizo Navarro, se declaró abierta la sesión manifestando el Presidente que el motivo de ésta era el de dar lectura de los cargos formulados contra el Ayuntamiento como resultado de la visita de inspección girada a la administración y contabilidad municipal y que les concedía hasta las tres de la tarde para que los contestara y alegasen en su defensa lo que creyesen más oportuno. Seguidamente, por la Secretaría se dio lectura del pliego de cargos que como siguen:

1º Diga el Ayuntamiento por qué no ha ingresado en la Caja Municipal los intereses de las láminas de propios correspondientes a los años 1918-19 y 1919-20 que ascienden a 750 pesetas

2º Diga igualmente por qué no se ha ingresado en la misma lo que resta del arriendo del peso y la medida del año 1918-19 y asciende a 342'50 pesetas

3º Diga por qué aparece pendiente de ingreso el canon de la dotación de aguas de los años de 1915 a 1919 inclusive, que asciende a 1.866'65 pesetas

4º Diga igualmente por qué aparece pendiente de ingreso parte del arbitrio de la dotación perpetua de aguas de los años 1916 a 1919-20, que importan 4.265 pesetas

5º Digan por qué teniendo existencia en la caja no satisfacen a Dª Leonor Gil el importe convenido para pago de las obras de la conducción de aguas potables de los años 1916 a 1919-20, cuyo pago es de carácter preferente, e importan 14.527'48 ptas.

6º Digan por qué no se ha ingresado en Hacienda pública el 10 por 100 del peso y la medida de los años 1910 a 1913, 1916, 1917 y 1919-20, toda vez que estas cantidades han sido ingresadas por los rematantes del arbitrio en los años respectivos y que importa 5.489'88 pesetas

7º Diga por qué el Ayuntamiento ha utilizado en el año 1919 el reparto personal para cupo y recargos el real para déficit ya su vez ha establecido conciertos gremiales para cupos y recargos en las carnes, vinos, arroz, pescados, jabón y carbón.

8º Diga por qué no ha saldado en la Hacienda el cupo de consumo que adeuda de los años 1907 hasta el actual y que importa aproximadamente unas 46.000 pesetas

9º Diga el Ayuntamiento por qué no lleva libro de actas de las sesiones que celebra, con arreglo a lo que dispone la vigente ley y los extiende en pliegos de papel blanco.

10º Diga igualmente por qué devuelve las fianzas de los rematantes del arbitrio del peso y la medida sin dar cumplimiento a lo que determina la instrucción vigente.

11º Diga el Ayuntamiento por qué le condonó al rematante del arbitrio del degüello de reses del año 1919 la cantidad de dos mil pesetas. Siendo así que el pliego de condiciones en su base 12 determina que éste se hace a cuenta y riesgo del rematante.

12º Diga igualmente por qué han ingresado en el capítulo 9º, artº 2 13.749'54 pesetas como recargo municipal y cupo de consumos y solo se ha satisfecho al Tesoro por cupo del año actual 1.620'90 pesetas.

13º Diga igualmente por qué no ha recaudado las 29.427'85 pesetas que aparecen pendientes en el reparto de utilidades del año 1919-20 en sus dos partes.

14º Diga igualmente la negligencia observada en la recaudación de los conciertos gremiales toda vez que en el contrato establecido se obliga al Presidente del Gremio a satisfacer la cantidad anual que no abonen sus agremiados, y en la actualidad quedan pendientes del año 1919-20 seis mil doscientas cincuenta y dos pesetas con ochenta y un céntimos.

El Alcalde, por sí y en nombre y representación de los Concejales D. Vicente Vivó Benlloch, D. Domingo Fambuena Fontabella, D. Bautista Guillem Adell, D.

Antonio Martínez García, D. Bautista Torrella Moya y D. Bautista Guillem Gines, protesta de la celeridad imprimida a este expediente faltando en las convocatorias a las reglas que determina la Ley y privando al Ayuntamiento del tiempo indispensable para consultar los documentos y antecedentes necesarios para contestar los cargos, contra lo que terminantemente dispone el artº 25 del Reglamento de 22 de actual de 1890, que concede de diez a treinta días para evaluar esta diligencia.

El Concejal Sr. Vila manifiesta que renuncia a la defensa por entender que no tiene participación en los hechos a que se refieren los cargos, porque cuantos antecedentes han pedido la minoría para alcanzar la administración municipal no nos han sido facilitados, a cuya manifestación se adhieren los concejales señores Fabado y Alfonso (Sessió extraordinària, 19/11/1920).

Sobren les paraules. Tres dies més tard, en una altra sessió extraordinària, presidida pel delegat del Governador Civil, es duia a terme la suspensió del govern i llur substitució per un govern interí:

[...] bajo la presidencia del delegado del Sr. Gobernador civil D. Francisco Rizo Navarro, leyéndose por Secretaria la providencia de aquella autoridad fecha veinte del actual suspendiendo a D. Vicente Vivó Benlloch, a D. Francisco Salvador Calatrava, a D. Domingo Fambuena Fontabella, a D. Bautista Guillem Adell y a D. Antonio Martínez García y nombrando concejales interinos a D. José Gascó Calatrava, D. Tomás Gimeno Rubio, D. Bautista Alfonso Lerma, D. Vicente Guillem Adell y D. Miguel Calatrava Ramon, para sustituir respectivamente a los Concejales suspensos, imponiendo la multa que determina el art.º 184 de la vigente ley municipal a los Señores Concejales D. Bautista Guillem y D. Bautista Torrella por no haber concurrido con puntualidad y asiduidad a las sesiones celebradas por el Ayuntamiento, y amonestar a los Señores Concejales D. Blas Vila, D. José Fabado, D. Francisco Alfonso y D. José Valls por no haber denunciado los hechos de que se hace mención a su tiempo ni en debida forma a la superioridad.

El Alcalde suspenso, por sí y en nombre y representación de los concejales suspensos, protesta de la providencia leida y ser reserva el derecho a entablar las

acciones que correspondan en derecho. Acto seguido abandonaron el salón D. Francisco Salvador, D. Vicente Vivó, D. Antonio Martínez, D. Bautista Torrella y D. Bautista Guillem Giner, dejando sobre la mesa de la presidencia las insignias de su autoridad del Alcalde y Tenientes de Alcalde. Acto seguido, por el Sr. Delegado del Gobernador se ordenó [...] secretario diese lectura a los art.ºs 52 y siguientes de la vigente ley Municipal y hecho así y enterada la Corporación se procedió previa presentación de las credenciales respectivas de los Concejales interinos designados a la Constitución del Ayuntamiento, comenzando por la elección de Alcalde-Presidente a cuyo efecto, cumpliendo lo preceptuado en el artº 54 de la mencionada Ley fue colocada en la mesa presidencial la urna destinada al efectos y llamados que fueron uno a uno los Señores Concejales depositando la correspondiente papeleta. Practicado el escrutinio resultó elegido para el cargo de Alcalde-Presidente por ocho votos a uno en blanco D. Blas Vila Bellver. Seguidamente el Sr. Delegado le hizo entrega de las insignias de su autoridad, dándole posesión del cargo y abandonando la presidencia el Sr. Delegado que fue ocupada por el Alcalde elegido.

El Sr. Presidente dio las gracias a los Sres. Concejales por haberle elegido para el cargo presidencial y ordenó se continuara la votación de los cargos de 1º y 2º Teniente de Alcalde, Síndico 1º y Síndico 2º.

En su vista en la misma forma y en igual procedimiento que el segundo en la elección de Alcalde-Presidente, se procedió a la votación del 1º Teniente Alcalde que resultó elegido D. José Fabado Lerma por ocho votos. De igual manera resultó elegido para el cargo de 2º Teniente Alcalde D. Francisco Alfonso Martí, por ocho votos. Así mismo resultaron en las respectivas votaciones practicadas elegidos para el cargo de Síndico 1º D. José Valls Muñoz, por ocho votos y para 2º Síndico D. Bautista Alfonso Lerma también por ocho votos (Sessió extraordinària, 22/11/1920).

Ens crida molt l'atenció el fet que es va amonestar als regidors de l'oposició "por no haber denunciado los hechos de que se hace mención a su tiempo ni en debida forma a la superioridad". Com hem vist en la Sessió extraordinària de 19/11/1920, el govern no facilitava dades de llur administració a la *minoría*, als partits d'oposició.

Terminado el recuento de todas las Secciones, se leyó por el Secretario el resumen general de sus resultados, que es el que a continuación se expresa:

SECCIONES	NÚMERO DE ELECTORES		NOMBRES Y APELLIDOS DE LOS CANDIDATOS QUE HAN OBTENIDO VOTOS	Número de votos obtenidos por cada candidato
	Según las listas del Censo	Que han votado según la lista numerada		
	Distrito de <i>Escuela de Niños</i>			
<i>Primera</i>	<i>300</i>	<i>297</i>	<i>D. Francisco Salvador Calatrava</i> <i>Domingo Fambona Fontabella</i> <i>Ferné Valls Almuñoz</i> <i>Vicente Morles Lorna</i>	<i>Ciento cincuenta</i> <i>Ciento cincuenta</i> <i>Ciento cincuenta</i> <i>Ciento cincuenta</i>
<i>Segunda</i>	<i>257</i>	<i>216</i>	<i>D. Francisco Salvador Calatrava</i> <i>Domingo Fambona Fontabella</i> <i>Ferné Valls Almuñoz</i> <i>Vicente Morles Lorna</i>	<i>Ciento cincuenta y cinco</i> <i>Ciento cincuenta y cinco</i> <i>Ciento cincuenta y cinco</i> <i>Ciento cincuenta y cinco</i>

El Candidato D. Vicente Morles Lorna solicita de la Junta municipal del Censo que no proclame Concejales electos a los Candidatos que aparecen que tengan mayoría de votos en el acta leída de la sesión primera de este distrito, puesto que en la votación de dicho Colegio han habido coacciones, amenazas, atropello, compra de votos y sobornos hasta el punto de que muchos electores no han podido emitir su voto por temor a las amenazas y reacciones de que fueron objeto algunos de los que se abstuvo a verificarlo, y como todo ello encierra una infracción manifiesta de la ley electoral vigente, interés de dicha Junta que no computo los votos de esta sesión y por consiguiente no se proclame a ninguno de los candidatos, haciendo constar mi protesta tan terminante como respetuosa.

(1) Consignese en esta forma los resultados de cada Distrito; y si no fuere suficiente esta plana, puede añadirse una o más fojas con igual encabezado.

Font: Escrutini d'elecció de regidors, 12/02/1920.

10

Acta seguido, teniendo en cuenta el resultado del escrutinio, y conforme al art. 52 de la ley, el Sr. Presidente proclamó Concejales electos a los Candidatos que aparecen con mayoría de votos de los escrutados y computados en cada Distrito, hasta completar el número de elegibles o vacantes que deben cubrirse, recayendo la expresada proclamación a favor de los señores siguientes:

Distritos municipales	Número de Concejales que corresponden según el ley	NOMBRES Y APELLIDOS DE LOS CONCEJALES PROCLAMADOS	Votos que cada candidato obtuvo en la elección	
			(En letra)	(En números)
Escuela de Niños	3	<u>Procurador</u>		
		D. Francisco Calvador Calatrava	Procurador mayor	309
		D. Domingo Fambuena Fontabella	Procurador mayor	309
		D. José Pallas Muñoz	Donciento hasta gastar	284
Escuela de Niñas	3	<u>Electos</u>		
		D. Bautista Guillem Jover	Donciento catorce	214
		D. Bautista Corrella Moya	Donciento catorce	214
		<u>Procurador</u>		
		D. Francisco Alfonso Martí	Donciento once	211
		D. José Abel Cobca	Donciento once	211

Font: Acta de Constitució de l'Ajuntament, 01/04/1920.

Cinc mesos més tard, però, es va procedir a reincorporar als polítics que havien estat suspesos:

“Abierta la sesión por el Sr. Delegado, se dio lectura a una comunicación del Sr. Gobernador civil de fecha de ayer por la que se dispone sean reintegrados en la plenitud de sus funciones y cargos los suspensos gubernativos que lo fueron en veinte de Noviembre próximo pasado y cese como consecuencia de los interinos nombrados por dicha autoridad en la precitada fecha [...]

Seguidamente se procedió a reintegrar en su doble cargo de Alcalde y Concejál propietario del mismo a D. Vicente Vivó Benlloch, a Don Francisco Salvador Calatrava en el de primer Teniente Alcalde, D. Domingo Fambuena Fontabella en el de segundo Teniente Alcalde y en el de Concejál a D. Bautista Guillem

Adell y D. Antonio Martínez García, los cuales recibieron las insignias correspondientes, cesando acto seguido los concejales interinos, D. José Gascó Calatrava, D. Tomás Gimeno Rubio, D. Bautista Alfonso Lerma, D. Vicente Guillem Adell y D. Miguel Calatrava Ramon, que no concurren. (Sessió extraordinària, 15/04/1921).

En l'acta no s'especifica per què han sigut reintegrats, no sabem si és perquè han eixit els comptes dels càrrecs formulats vinculats a la comptabilitat, com impagaments a Hisenda. No s'explica per quin motiu són reincorporats.

Així, malgrat aquesta corrupció generalitzada, en les eleccions de 1922 els liberals arrasaren: *“Cuatro liberales, y para otro puesto hay tres candidatos empatados”* (El Pueblo, 06/02/1922). Ara bé, no solament hi havia una llarga llista de denúncies al partit liberal per pràctiques corruptes, sinó que a la premsa també podem trobar denúncies a Francisco Salvador Calatrava, com la realitzada *“por varios vecinos”* el 25 de desembre de 1918, sota el *“Desde Paterna. Contestando á dos remitidos”*

[...] En cuanto al remitido del alcalde, sólo diremos que don Francisco Salvador es el que menos puede hablar de exportación de ganado al extranjero para justificar el regalo, cosas hijas de una mala administración, y de la ineficaz vigilancia que ejercen las autoridades, puesto que él es el que hizo un bando prohibiendo la exportación de patatas de Paterna, y él mismo fué el que infringió su bando, siendo sorprendido por aquel entonces uno de sus citados frente al Ave María de Benimámet con un carro cargado de patatas de Paterna, comprado á precio de tasa y vendidas en su casa de Valencia al precio que les dio la gana y que á nosotros poco nos importa [...] (25/12/1918).

Amb tot, ni les denúncies per corrupció i per pràctiques coercitives a l'electorat van impedir el seu retorn a l'alcaldia, ni ser diputat provincial:

El sábado regresó a esta población el alcalde y el diputado provincia, electo, señor Salvador y Calatrava, que fue objeto de un recibimiento muy cariñoso. Se organizó una manifestación que acompañó al señor Salvador a la Casa de la

Ciudad, desde uno de cuyos balcones hablaron al público los señores Morante, Salvador y Calatrava, que fueron muy aplaudidos (Las Provincias, 19/06/1923).

Per a tancar aquest apartat tornarem a fer ús de la novel·la de Ricardo de Val. El pare de Carmeleta, que com hem assenyalat adés era un terratinent, d'idees conservadores, li diu al pare de Juan: “*Y tu amigo [...] el buen sargento a quien la gente sensata queremos de verdad*”. La gent *sensata* eren els simpatitzants amb els partits del sistema polític de la Restauració: els *liberals*, malgrat la corrupció. Mentre que la resta d'opcions polítiques, com els socialistes o els republicans, que lluitaven per la igualtat de drets de la població treballadora, no eren gent *sensata*.

6.3. CONFLICTIVITAT SOCIAL

La novel·la *Historia de un vencido*, com ja hem assenyalat adés, es duu a terme en dues esferes temporals: la narració salta des de 1941, des del present del seu protagonista, Juan Alenza Valdez, escriptor que en aqueixos moments està assolint cert èxit, fins als records de la seua joventut en el poble; el seu relat es centra en els darrers temps de la Restauració, és a dir en els primers anys de la dècada dels vint. Aquells anys es van caracteritzar per una forta conflictivitat social.

La Primera Guerra Mundial (1914-1917) va provocar la contracció del comerç, per la qual cosa molts obrers es van quedar sense treball, i es va produir l'increment dels preus dels productes bàsics, però els salaris no augmentaren. Una vegada acabà la contesa, la situació no va millorar, cosa que va generar un malestar generalitzat, que va ser el punt de partida dels conflictes d'aqueixos anys. Així, l'empitjorament de les condicions de vida les classes populars, de la majoria de la població, propiciaren un augment de la conflictivitat social, i es succeïren les manifestacions, que sovint desembocaven en actes violents. La resposta de la Guàrdia Civil a les protestes obreres i

al sindicalisme lliure era enèrgica i contundent. Atemptats i repressió esdevingueren el pa de cada dia. Foren anys de convulsions, on el fantasma de la revolució que anunciava Marx surava en l'ambient, cosa que desembocarà en el colp d'estat de Primo de Rivera (Furió, 1999: 557). Així, com a exemple entre les manifestacions, podem destacar la vaga sectorial dels paletes, la qual tingué lloc a l'estiu de 1920:

Como decimos, recogiendo las manifestaciones del Gobernador Civil, ayer se declararon en huelga los obreros del ramo de construcción.

La huelga alcanzó también á los albañiles de Torrente, Catarroja, Paterna, Godella y de otros pueblos comarcanos, que con los de la ciudad constituyen el pacto federativo.

El Señor Samper prosiguió ayer sus gestiones para solucionar el conflicto (El Pueblo, 06/07/1920).

En aquest context de malestar general, els robatoris en tendes, de collites en els camps, o atracaments a persones a plena llum del dia eren habituals. Així, a la premsa podem trobar moltes notícies de denúncies dels furts:

Jugando en una tienda llamada de Meneta, situada en las Cuevas de la Torre, término de Paterna, un sujeto llamado Vicente Blat Gascó (a) Serrano le robaron un pañuelo con siete pesetas.

Como presunto autor del hecho, la Guardia civil ha detenido a Higinio López Hernández, de 32 años, que se ha confesado autor del robo (La Correspondencia, 21/09/1920).

Juan Vila Folgado, de 60 años, fué detenido ayer, por incautarse de la cosecha de patatas de otro vecino de esta villa (Las Provincias, 26/06/1920).

Como autor de varios robos, fué detenido ayer Enrique Gabriel Jiménez, que quedó a disposición del juzgado correspondiente (Las Provincias, 27/06/1920).

Ayer fué detenido en Paterna por la Guardia Civil el vecino Enrique Clemente Martínez, acusado de haber robado un reloj, una cadena y 10 pesetas a Manuel Pascual Roca.

La racha de robos se suceden diariamente (La Correspondencia, 08/04/1921).

Ara bé, segons podem veure en la reclamació que va fer un dirigent republicà en un plenari, en aquells conflictius anys no solament es produïen robatoris en les tendes, sinó que les tendes també enganyaven als seus clients, possiblement aprofitant-se de l'analfabetisme generalitzat:

El Señor Valls ruega a la presidencia se ordene á todos los establecimientos de ventas utilicen para la [...] diaria de sus géneros las pesas y medidas del sistema métrico decimal, para evitar el fraude que se realiza. La presidencia ofrece atender el ruego del Señor Valls, a cuyo efecto publicará el correspondiente edicto y encomendará a la Comisión de Mercaderes procura su cumplimiento (Sessió ordinària, 01/02/1921).

Per altra banda, ell protagonista de la novel·la *Historia de un vencido* en diverses ocasions fa al·lusió d'aquesta polarització social i política a Paterna: “*El pueblo estaba dividido en dos bandos sociales y políticos*”, “*en los años veinte había odio, y en este pueblo, como en tantos la vida se dissociaba en dos bandos*”, “*liberales y revolucionarios*”. Entre les classes populars anaren calant les idees emancipadores de l'anarquisme i del socialisme, les quals estaven conduint a una crisi del model polític de democràcia restringida de la Restauració (Furió, 1999: 552). Així, si fem una ullada a la premsa, des de *la crisi de 1917* trobarem notícies que reflecteixen aquesta conflictivitat social:

—Nos comunican de Paterna que á consecuencia de rivalidades electorales, la tirantez de relaciones entre los bandos políticos es tal, que se teme que ocurran serios desórdenes.

Esta excitación se traduce en incidentes muy desagradables ocurridos recientemente, que no degeneraron en graves sucesos gracias á la prudencia de determinados elementos.

De estos incidentes ya tiene noticia la autoridad, pero parece que nada se ha resuelto en definitiva para asegurar el orden y la tranquilidad pública, y como esta pasividad lamentable puede ser perjudicial para los intereses de aquel pueblo, llamamos la atención muy encarecidamente, al gobernador civil, para que proceda en consecuencia y evite la repetición de estos hechos abusivos (Las Provincias, 16 de marzo de 1918).

Al llarg de tota la novel·la *Historia de un vencido* el protagonista fa palès com ell i llur família hagueren de patir el rebuig de la majoria de la població, perquè el pare era el comandant de la Guàrdia Civil a Paterna, és a dir del cos encarregat de mantenir l'ordre social: “*liberales y revolucionarios estaban en «contra nuestra», ¿sabes?; o sea en contra de los guardias civiles del palacio, sus familias y sus chicos; no nos querían...*”.

Lágrimas me costaba la incomprensión que nos rodeaba. Mi padre, comandante del puesto, velaba por el cumplimiento de la Ley, y su quijotismo ordenancista representaba la fuerza al servicio de la Justicia. Sí, Don Quijote era el ideal, y era la fuerza. No escapaban estas cosas a mi intuición infantil.

De fet, en la novel·la de ens trobem amb una interessantíssim passatge en què es manifesta aquesta violència i l'ús de la força pels agents encarregats del compliment de la llei:

Estábamos, recuerdo, en época de elecciones, y el pueblo andaba revuelto por los odios que esparcían los dos bandos en lucha.

[...]

Faltaban algunos días para las elecciones. Una noche... ¡Atención! El cuartel podía ser asaltado. Un agitador extremista, de fama siniestra, había llegado. Un obrero impresor. Le acompañaba dos pistoleros. Habíanse alojado los tres en

casa de los parientes del agitador. Las intenciones, no se sabían claramente cuáles eran; acaso una turbia maquinación en el distrito. [...]

[...]

– Pues, sí, he escuchado, y... Mira: van a salir papá y el guardia de puertas. Los demás se quedan armados.

– ¿Armados?

– Creo que sí... Parece ser que en el pueblo se encuentra «El Argelino». Van dos hombres más con él; dos pistoleros... No sé.

– ¿«El Argelino»? Dios mío, es un hombre temible –dijo ella con fatiga tristísima.

– Están los tres en casa de los familiares de ese agitador. Tiene que ir papá a detenerlos.

– ¡Ay, Señor!, ¿qué va a pasar?

[...] Eché a correr de un modo febril fantástico, por entre las cuevas, y salí a una callejuela que salía al campo, donde yo sabía que vivía la familia de «El Argelino».

Y lo que yo temía. Ante la puerta de la casa del agitador había un confuso montón de gente que hablaba airada y levantisca contra «los civiles». Dentro de la casa estallaban voces coléricas, ora apremiantes, ora de resistencia. Mezcleme al grupo, sin que me reconociese nadie, dada la dramática actitud de todos.

De pronto percibí la voz autoritaria de mi padre:

– ¡Queda usted detenido! –decía–. Venga, las manos sobre la cabeza. Pronto –y una voz bronca respondía:

– ¡No, y no, no me detendréis, canallas, os mataremos a los dos.

Un rumor sordo. Abriose disparada la puerta. En el interior, iluminado, había tres hombres y unas mujeres que intentaban abalanzarse sobre la pareja. Brillaba una pistola y destellaban cuchillos, en la ira roja de unos rostros de hienas hambrientas, lo recuerdo muy bien... Y vería que un hombre de aquéllos, cuchillo

al aire, saltó sobre mi padre, derribándolo. Otro hizo lo mismo, intentando desarmarle. Pero el guardia saltó fuera de la casa, con el fusil a la cara.

–Papá, papá..., que te matan. Que matan a mi papá –grité llorando.

El guardia, de un empujón, separó al primer hombre, que intentaba agredir a mi padre, cuchillo en alto; pero el otro hombre se aferró al fusil de mi padre, pugnando por quitárselo, cayendo los dos al suelo. El guardia gritaba, exasperado. Miraba la lucha, agachado, y apuntaba con su fusil, buscando la presa. Su serenidad aterraba a todos.

–Atrás, atrás os digo, que no respondo de mí, que os mato. Por la gloria de mi madre, que os mato.

El hombre que empuñaba una pistola apuntó al guardia y, sin vacilar, hizo fuego, pero no hizo blanco. Siguió la lucha en el suelo, desgarrada, salvaje. Vi que mi padre repelía, tendido, con un supremo esfuerzo y violencia, al que trataba de apuñalarle, y sin perder el fusil. Y al instante, el guardia Ramírez, rodilla en tierra, afirmando bien el máuser, disparó.

«El Argelino», cayó hacia atrás como un arco que estalla, tronchada su cabeza. El guardia apuntó fríamente al obrero de la pistola, quien la tiró.

Tot sembla indicar que aquests fets van ser reals, de fet, en diversos diaris ens hem trobat diverses notícies que relaten un tràgic succés força semblant, el qual tingué lloc el dia 19 de juliol de 1922. Així ho relata el diari *Las Provincias*, en una noticia titulada “Sangriento suceso”:

Un vecino de Paterna, herido gravemente, muere antes de ingresar en el Hospital.- ¿Qué ha ocurrido? El juzgado muéstrase muy reservado.

El suceso ha dado pábulo a la fantasía del pueblo de Paterna para forjar fantasías mil y dar del mismo versiones diversas y hasta opuestas.

Cuando en la madrugada de la pasada noche llegó a nosotros la noticia, procuramos recoger de los juzgados y del hospital aquellos datos verídicos necesarios para hacer una exposición lo más fiel posible de las cosas que

relacionadas con el hecho, aún permanecen en el misterio, pero no vimos satisfechos nuestros deseos. En los juzgados guardaban gran reserva, y en el Hospital carecían de datos para justificar el caso, y en esta tesitura, solo nos ha de ser posible hacer de él un relato somero, sin fuentes de conocimiento que aquellos datos extraoficiales que hemos podido penosamente recoger.

Según parece, la guardia civil del puesto de Paterna recibió una denuncia en la que se acusaba a un hijo de Rafael Benlloch Gimeno, de 15 años, de ser el autor de unos robos de injertos de algarrobos que ha días venían notándose en una finca de aquel término municipal.

El denunciante es primo hermano del denunciado (lo que hace sospechar la existencia de odios irreconciliables de familias, capaz de conducir a las mayores inconsecuencias), y tan concretamente debió formular la denuncia, que la guardia civil detuvo al denunciado, sometiéndole a minucioso interrogatorio, resultado del cual fue que Rafael Benlloch se confesó autor del hecho que se le imputaba.

Interviene el juzgado municipal que instruye las diligencias del caso, y requerido a nueva declaración, rectifica la primera, negando la participación en el hecho, y diciendo que cuando le detuvo la benemérita fué objeto de malos tratos, y que para arrancarle la declaración que hizo, le vapulearon atrocemente, y el miedo a que continuaran pegándole, expuso lo que consta en la comunicación dirigida al juzgado, pero que no era cierta. La única verdad era la que exponía ante el juez.

De aquel litigio salió castigado el Rafael Benlloch, y todo parecía, con la imposición de la multa y gastos del juicio, haber terminado, pero no fue así.

Anoche, a las nueve, se presentó la guardia civil en la casa del denunciado, situada en la calle de Bonaire, de Paterna, con el pretexto de detenerle, siendo recibida por el padre, persona honrada, muy querida en el vecindario, de conducta intachable, de unos 48 años, el cual se negó a hacer entrega del mismo sin una orden del juzgado, y... esto es todo. ¿Qué pasó? ¿Medió insulto o riña? ¿Se faltó a la autoridad de palabra o de obra? Nada sabemos; solo que el Rafael Benlloch Gimeno resultó con un machetazo y un disparo en la ingle, cuyas heridas le produjeron hemorragia abundante.

Prueba evidente de lo que apasionó el suceso en Paterna, es la afirmación de que el herido estuvo más de tres cuartos de hora sin asistencia facultativa, atribuyéndose esto a que no dejaban a nadie penetrar en la casa.

Transcurrido aquel tiempo se personó el médico don Pascual Berenguer, reconociendo al herido, y en vista de la gravedad de su estado, ordenó fuese trasladado al Hospital de Valencia, a donde llegó ya cadáver.

Lo ocurrido tal vez sea un hecho corriente, como se dan a cada paso en la vida cotidiana, y a los cuales no damos, por varias razones importancia ninguna, pero a éste le han rodeado de cierto misterio los propios vecinos del pueblo, que continuamente llamaban a nuestros teléfonos para darnos detalles, los más diversos y hasta encontrados, y ha dado tal vez mayor importancia la reserva, un tanto extremada de los centros oficiales y la carencia de todo dato concreto en el Hospital provincial.

Se nos dijo, por último, pasaría todo al fuero de Guerra (Las Provincias, 20/07/1922).

Ens crida poderosament l'atenció el to que li dóna al darrer paràgraf *Las Provincias*, quan diu que allò que ha passat és un fet corrent, quotidià, per la qual cosa no li donen importància alguna. Aquesta forma de manifestar llur consideració dels fets, al cap i a la fi reflecteix com era la situació social a nivell general en aquells anys, en què un succés com aquest, el qual acabà en un assassinat, no li mereixia cap importància a aquest diari, per ser una cosa *quotidiana* en aquell context.

Mentrestant, el diari blasquista *El Pueblo*, en la notícia titulada “*El suceso de ayer en Paterna. Un hombre muerto por la guardia civil*”, es mostra bastant més crític, i denuncia sense ambages l'ús de la força per part de l'autoritat:

Ayer ocurrió en Paterna un trágico suceso que ha producido gran emoción entre el vecindario de dicho pueblo.

Lo ocurrido es de extraordinaria gravedad, y aunque del suceso no se ha facilitado ninguna referencia oficial, por informes que hemos recibido directamente poseemos una extensa versión del hecho.

Los antecedentes del mismo tienen gran interés y aumentan la fuerza dramática del suceso, en el que ha perdido la vida trágicamente un honrado vecino de Paterna, un padre que ha pagado con la muerte la justa defensa que hizo de su hijo.

Hace días fué detenido por la guardia civil del puesto de Paterna, un muchacho de 14 años, un niño, llamado Rafael Benlloch Martínez, á quien se acusaba de haber Hurtado unos injertos de propiedad de un primo hermano de su padre.

Esta supuesta falta sólo cabía la intervención del juzgado municipal, pero el cabo de la guardia civil de Paterna se dispuso á empezar las diligencias y tomó declaración al detenido. Este negó su participación en el hecho que se le imputaba, pero puestos en práctica ciertos procedimientos que se acostumbra á aplicar en casos parecidos y que cuando de ellos se hace víctima á un niño, merecen, como nunca, el calificativo de salvajada, el niño se declaró autor de aquel delito.

Compareció más tarde ante el juez municipal y negó que hubiese Hurtado los injertos, manifestando que si ante la guardia civil se había declarado autor del hurto era porque le habían dado una paliza, siendo apaleado hasta que declaró á gusto de sus carceleros.

El juez municipal puso en libertad al niño, que al parecer es un buen muchacho, incapaz de cometer el hecho que se le atribuía.

Al conocerse lo ocurrido se produjo un estado de verdadera indignación en el pueblo, lo que seguramente decidió á la guardia civil á hacer valer de nuevo su autoridad y fuerza.

Con objeto tal vez de proceder nuevamente á la detención del muchacho y obtener de él ante el juez municipal una declaración de acuerdo con la que le había sido arrancada á golpes, anoche, á hora tan inadecuada para proceder á una diligencia de tal naturaleza, como las nueve de la noche, se presentó en el

domicilio del citado muchacho, Bonaire, 5, el cabo de la guardia civil Emilio Val con un guardia.

Las precauciones para detener á un niño eran, como se ve, exageradas.

La presencia inesperada de la guardia civil llenó de justificados temores al padre del muchacho, quien trató de oponerse á su detención si no llevaba la guardia civil una orden escrita del juez. Con razón, temía el padre que su hijo fuese objeto de otro apaleamiento. Rápidamente se dispuso á cerrar la puerta de su casa, pero no pudo lograr su intento. La guardia civil disparó desde el centro de la calle y el infeliz padre cayó herido.

El suceso produjo gran sensación entre el vecindario y el consiguiente estado de indignación, y por un momento se creyó que la tragedia hubiese tomado mayores proporciones.

Al cabo de tres cuartos de hora de ocurrido el hecho, el medico don Pascual Berenguer asistió al herido, que se encontraba tendida en el suelo, en el interior de su casa. Presentaba dos graves heridas, ambas en la ingle: una de machete y otra de bala.

En gravísimo estado fué transportado, en un carro atartanado, en el que fueron colocados unos colchones, á Valencia, pero antes de llegar á nuestra capital falleció el pobre hombre. En el Hospital provincial fué depositado cadáver.

Se llamaba Rafael Benlloch Jimeno, de 48 años, y era un honrado labrador, muy apreciado por sus vecinos y persona muy bien considerada en Valencia.

El juzgado de guardia de Valencia instruyó las primeras diligencias, sobre las que guardó gran reserva. A altas horas de la madrugada continuaba sus trabajos, aunque por la calidad del asunto pasarán á la jurisdicción militar.

El vecindario de Paterna se halla consternada por el trágico fin de su convecino é indignado por las circunstancias en que se ha desarrollado el suceso.

Si los hechos son tal como se nos han relatado —y en el origen de nuestro información lo estimamos de absoluta seriedad—, es preciso que se averigüe qué

clase de responsabilidades alcanza á quienes fueron capaces de la salvajada inconcebible de pegar á una criatura.

Creemos que se hará justicia y por hoy acallamos los comentarios que el suceso nos sugiere (El Pueblo, 20/07/1922).

En la noticia podem veure com *El Pueblo* carrega sense ambages l'abús de poder de la guàrdia civil, dels agents encarregats de l'ordre i demana justícia pels fets: *“puestos en práctica ciertos procedimientos que se acostumbra á aplicar en casos parecidos, y que cuando de ellos se hace víctima á un niño, merecen, como nunca, el calificativo de salvajada”*; *“es preciso que se averigüe qué clase de responsabilidades alcanza á quienes fueron capaces de la salvajada inconcebible de pegar á una criatura”*.

Sense arribar a extrems tan tràgics com en el cas anterior, en la premsa de l'època ens trobem notícies que ens mostren aquesta conflictivitat social que hi havia a Paterna en aquells anys, encara que els fets que relaten són molt bastant *“lights”* en comparació als del 20 de juliol de 1922. Així, per exemple, una notícia titulada *“Escándalo”*:

En la plaza de la Constitución, de Paterna, promovieron anoche un fenomenal escándalo Consuelo Mengual Sancho, Dolores Moreno Mir y Josefa Mengual Sancho, haciendo necesaria la intervención de la Guardia Civil, que las puso a disposición del juzgado (Las Correspondencia, 05/01/1921).

O en aquesta altra al diari *Las Provincias*:

Ante la misma sala compareció el vecino de Paterna, Miguel Liern Minguet, quien en el pasado mes de abril hizo varios disparos que una tal Margarita Montes dijo iban dirigidos contra ella. En el acto de prueba se demostró que el procesado los hizo al aire, por lo que el fiscal retiró la acusación. Defendió al procesado don Francisco J. Bosch (Las Provincias, 21/07/1920).

En la novel·la *Historia de un vencido*, Ricardo de Val, a través del personatge Juan Alenza es lamenta per la situació que hagué de viure per trobar-se immers dins d'aquest

enfrontament social i polític, el qual no solament es trobava al carrer, sinó que aquesta polarització afectà a l'interior de llur família, fet que, amb total seguretat afectaria a moltes persones i famílies:

Sí. Todas mis horas fueron una lucha enconada; mis padres, víctimas del dicho ambiente...Sufríamos, como digo, el embate de esa corriente política y social de la época. La causa se acentuaba con la acción de mi tío Ulises, un hombre de izquierdas, un revolucionario. De manera que Ulises y mi padre simbolizaban en mi adolescencia la terrible encrucijada de aquel tiempo.

Aquesta conflictivitat que, en les darreres pàgines, de manera molt breu, hem vist per al cas concret de Paterna, però que va ser una conflictivitat generalitzada a escala nacional, desembocà en el colp d'estat de Primo de Rivera, el qual tingué lloc el 13 de setembre de 1923, amb què el poder va passar a mans de l'exèrcit. La justificació del colp d'estat va ser el greu perill de la revolució social. El discurs del dictador –populista– pretenia eradicar el caciquisme i netejar el *podrit* sistema polític. Però en realitat allò que pretenia era evitar que el règim de la Restauració acabara per democratitzar-se i tallar de soca-arrel amb la indisciplina social.

FONTS

ARXIU MUNICIPAL

Llibres d'actes 1914-1920

Llibres d'actes 1920-1921

Llibres d'actes 1921-1923

PREMSA

Diario de Valencia

El Corresponsal de Valencia

El Pueblo

Las Provincias

BIBLIOGRAFIA

Alfonso Barberá, Rafael (1977), *Notas para la historia de Paterna*. Paterna: Gráficas Paterna, 154 pp.

Bechis, Martha (2009), "La diferencia entre la Antropología Histórica y la Etnohistoria". *Revista TEFROS*, vol. 7, nº 1-2, 13 pp.

Bertrán Moya, José Luis, García Cárcel, Ricardo i Espino López (1993), "Conversación con Giovanni Levi". *Manuscrits: Revista d'història moderna*, nº 11, pp.15-28.

Bohigues, Carles (1983), "Edificis primitius agrupats". En *Temes d'Etnografia Valenciana*, vol. 1, pp.197-209. València: Edicions Alfons el Magnànim, 411 pp.

De Val, Ricardo (1974), *Historia de un vencido*. València: Prometeo, 232 pp.

Furió, Antoni (1995), *Història del País Valencià*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 658 pp.

Furió, Antoni (dir.) (1999), *Historia de Valencia*. València: Editorial Prensa Valenciana, Levante-EMV, Universitat de València, 740 pp.

Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana (2005), *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana. Tomo XII Par-Pop*. València, Editorial Prensa Valenciana–Levante-EMV.

Llop, Francesc (1995), “Altres ocupacions i serveis”. En J. Francesc Mira (Dir.), *Temes d’Etnografia Valenciana III* (pp.195-220). València: Col·lecció Politècnica, 253 pp.

Llorente, Teodor (1999), *Alrededores de Valencia*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 72 pp.

López, Santiago i Cervellera, Arturo (2004), *Burjassot y su descripción en la Topografía Médica del Dr. A. Cervellera Castro*. Burjassot: Associació Cultural L’Almara, 167 pp.

Martínez Aloy, Jose (1920), “Paterna”. En F. Carreras Candi, *Geografía General del Reino de Valencia. Tomo I* (pp.995-1007). Barcelona: Alberto Martín.

Núñez Navarro, Julio (2008) [1980], “Paterna, ayer; Paterna, hoy”. En *Historia e Historietas de Paterna* (pp. 311-317). Paterna: Ajuntament de Paterna, 478 pp.

RECURSOS WEB

Colección de fotografías de Paterna [en línia] En www.bivaldi.gva.es [30/05/2018]

Guzmán, Paco, “Registre Industrial de Paterna 1923-1924”. *El Testar de Paterna* [en línia] En: depaterna.com [21/04/2018]

Herrero, Josep (2015) [2005], “Josefa Solaz Martínez (La Palometa)”. *El Testar de Paterna*, Hivern 2010-2011, pp.26-29 [en línia]. En depaterna.com [03/06/2018]

Paternateca, records del meu poble [en línia] En <https://paternateca.blogspot.com> [03/06/2018]